

Sukob u kibernetičkom prostoru

Poljanić, Matej

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:460443>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za kulturalne studije
Matej Poljanić

Sukob u kibernetičkom prostoru
Diplomski rad

Mentor: Katarina Peović, izv. prof. dr. sc.

Rijeka, 2019.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za kulturalne studije
Matej Poljanić

Sukob u kibernetičkom prostoru
Diplomski rad

Mentor: Katarina Peović, izv. prof. dr. sc.

Rijeka, 2019.

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod	2
2. Teorijska analiza sukoba	6
2.1. Teorijska analiza sukoba	6
2.2. Sociologija sukoba i marksistička perspektiva	6
2.3. Kolonijalizam, endokolonijalizam i globalizacija	15
3. Sukob u kontekstu virtualnog prostora.....	21
3.1. Definiranje „virtualnog“ i aktualizacija sukoba	22
3.2. Uloga medija i komunikacije u sukobu	28
3.3. Tisak, industrijska revolucija i virtualizacija sukoba u ranom kapitalizmu	31
3.4. Razvoj i širenje elektroničkih medija	34
4. Sukob u kibernetičkom prostoru	36
4.1. Konvergencija modaliteta.....	37
4.2. Sukob kao poticaj za razvoj računalne i mrežne tehnologije	41
4.3. Definiranje kibernetičkog prostora.....	42
4.4. Kibernetičko ratovanje	44
4.5. Digitalni aktivizam	48
4.5.1. Globalna ekonomska kriza i nove forme društvenih pokreta.....	51
4.5.2. Arapsko proljeće, virtualizacija sukoba i početak globalnih prosvjeda	52
4.5.3. Europski prosvjedi, pokret <i>Indignados</i> i ishodišta pokreta <i>Occupy</i>	55
4.5.4. Umreženi feminizam i <i>#metoo</i> pokret	62
4.6. Korporativna dominacija nad kibernetičkim prostorom i komercijalizacija nadzora	65
4.7. Politike nadzora i kibernetički suverenitet	70
5. Zaključak	72
6. Izvori	75

7. Mrežni izvori.....	81
8. Prilozi	88

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavit će se pojmom sukoba, počevši od njegovih definicija, oblika te sociopolitičkih, kulturalnih i ekonomskih karakteristika kroz njegove manifestacije i rekonceptualizaciju razvojem komunikacijskih i informacijskih tehnologija. Cilj ovog rada je kroz tri razine analize prikazati na koje se načine i s kojim ishodima sukob i njegovi oblici danas manifestiraju u kontekstu suvremenih tehnoloških platformi, s kibernetičkim prostorom kao najvažnijom. Prva razina analize odnosi se na pojamovnu dekonstrukciju sukoba kao jednog od najzastupljenijih prirodnih i kulturalnih fenomena te jednog od najsnažnijih katalizatora društvenih promjena. Na drugoj razini, analiza izvora sukoba i njegove rekonceptualizacije razvojem medijskih tehnologija u širem povijesnom kontekstu omogućit će razjašnjavanje njegove pojave u suvremenom dobu. Na trećoj, posljednjoj razini analize, rad će proučiti komodifikaciju i instrumentalizaciju sukoba u kontekstu kibernetičkog prostora s obzirom na kapitalističku proizvodnu logiku u informacijskom kapitalizmu, imajući pritom u vidu reperkusije unutar područja političke ekonomije, proizvodnje značenja te klasnih odnosa i borbe. Metodologija ovog rada obuhvatit će analizu znanstvene i stručne literature iz područja sociologije te političkih, medijskih i kulturalnih studija te analizu povijesnih i medijskih primjera sukoba, kao i primjera suvremenih sukoba u okvirima kibernetičkog prostora.

Ključne riječi: sukob, destruktivni sukob, konstruktivni sukob, aktualno, aktualizacija, virtualno, virtualizacija, virtualni prostor, kibernetički prostor, kibernetičko ratovanje, Internet, društveni pokret, digitalni aktivizam, kapitalizam, demokracija, nadzor

1. Uvod

Sukob je fenomen koji je prisutan u gotovo svim slojevima materijalne stvarnosti živih bića. Proteže se od stanične razine i svijeta mikroorganizama (biologija, kemija i medicina proučavaju sukobe virusa i bakterija s imunološkim sustavom), do makro razine oceana, zračnih i kopnenih prostora u kojima se svakodnevno odvija sukob među većim i manjim životinjama u svrhu održavanja vrste. U životinjskom svijetu odavno su zapaženi sukobi, koje navode Felicity Huntingford i Angela Turner, oko teritorija (primjerice, kod mrava i geparda (Huntingford i Turner, 1987:44-45)), sukobi (uglavnom mužjaka) oko partnera/ice za reprodukciju (primjerice jelena i lavova (Huntingford i Turner, 1987:37-50)) i oko pozicije vođe skupine ili čopora (određene vrste žohara i primati (Huntingford i Turner, 1987:20-38)). U ljudskom je društvu sukob također sveprisutna pojava, a u velikoj su mjeri njegovi oblici i uzroci podudarni s onima u životinjskom svijetu.

Vođeni navedenim primjerima iz životinjskog svijeta, moguće je povući korelaciju sa teritorijalnim sukobima (primjerice, osvajanja Rimskog carstva¹ ili dugogodišnji teritorijalni sukob između Izraela i Palestine²) i sukobima vezanima uz potencijalnog partnera/icu koji su česti motivi znanstvenih istraživanja ljudskog ponašanja³. Sukobi oko sredstava za proizvodnju, pozicija moći i ljudskih prava su među najprisutnijim fenomenima u ljudskom društvu i kulturi, od antičkog Rimskog Carstva⁴, Francuske i Oktobarske revolucije do suvremenih političkih ustanaka⁵.

¹ Rimski osvajanja započela su prije 3. stoljeća p.n.e., osvajanjem Apeninskog i juga Pirinejskog poluotoka, i trajala do 2. stoljeća n.e. (Mattingly, 2011:8).

² Sukob koji traje više od jednog stoljeća te se može smatrati jednim od najdugovječnijih i najkontroverznijih sukoba u modernoj i suvremenoj povijesti zbog problematičnih okolnosti oko podjele teritorija između Izraela i Palestine (Zureik, 2016:9) te mnogobrojnih svjedočanstava o napetostima i nasilju između pripadnika dvaju naroda, a pogotovo u odnosu izraelske vojske prema palestinskim civilima, o čemu će biti više govora u daljnjoj razradi.

³ O temi natjecanja i sukoba za stjecanje naklonosti potencijalne partnerice/partnera za reprodukciju, kao i njene učestalosti u znanstvenoj literaturi pisao je antropolog David Puts, koji je povezo uzorke ponašanja u ritualima zavođenja i natjecanja kod životinja i ljudi (Puts, 2010).

⁴ U antičkom Rimu, carstvu izgrađenom na vojnim pohodima i osvajanjima, unutardržavni sukobi su, također, bili prisutni (Wiedemann, 2005:193; Wellesley, 2005:43). Od robovskih ustanaka - primjerice, ustanak kartaških robova u mjestu Setia (današnja Sezza) u provinciji Latium (Lazio) 198. godine pr.n.e. (Wiedemann, 2005:191-192) - do naglih i nasilnih promjena vlasti, od kojih su se neke od najistaknutijih odvile 69. godine pr.n.e. ili tzv. „godine četiriju careva“ (Wellesley, 2005:205).

⁵ Jedan od recentnih primjera je tzv. "Arapsko proljeće", serija masovnih prosvjeda i pobune civilnog društva protiv državnih vlasti koji su započeli u Tunisu 2011. (Çakmak, 2017). Potaknuti prvenstveno ekonomskim i

Ovaj će se rad usredotočiti upravo na posljednji tip sukoba zbog učinaka i reperkusija koje uzrokuju promjene u pozicijama moći unutar određenog društva ili zajednice, s naglaskom na mehanizme i platforme putem kojih navedeni sukobi djeluju. Takvi sukobi odrazili su se na nizu generacija koje su uslijedile budući da su pojedinci i političko-ekonomske skupine (odnosno klase) koji posjeduju sredstva za proizvodnju bili u mogućnosti izazvati i voditi intenzivne dugotrajne sukobe na fizičkoj, ali i virtualnoj razini. O toj problematici su pisali Marx i Engels u "Komunističkom manifestu" (Marx i Engels, 2008), a na njihove su teorije nastavili mnogobrojni drugi autori poput Gramscija, Althussera, Foucaulta i Castellsa⁶, pri čemu su analizirali neraskidivu poveznicu između društvene, odnosno političke moći i kapitala, kao i mehanizme jačanja i održavanja hegemonije vladajućih klasa s jedne strane i, razvoja otpora ili, u Castellsovim terminima, kontra-moći s druge. No, vidljive forme i oblici sukoba dijele jednu zajedničku, primarnu značajku koja determinira njihove karakteristike, kao i reperkusije koje uzrokuju, a to je da su se povijesno odvijale primarno u domeni materijalne stvarnosti. To je razlučivo na ranije navedenim primjerima oružanih konflikata, ustanaka i revolucija koje su determinirale razvoj i tijek društvenih struktura, a što je u današnje vrijeme vidljivo na primjeru rata u Siriji koji je, kao izravna posljedica ustanaka Arapskog proljeća, doveo do tzv. sirijske izbjegličke krize koja se odrazila i na Europu (Rodgers, et al., 2016).

Razvoj i upotreba medijskih tehnologija proširile su domene ljudskog djelovanja i komunikacije, čime su stvoreni i uvjeti za rekonceptualizaciju sukoba koji je i dalje usmjeren prema materijalnom, ali, posredstvom medijskih tehnologija, jednim dijelom vođen u virtualnom prostoru. Medijska tehnologija pridonijela je razvoju propagande⁷, a njene početke moguće je identificirati još prije naše ere, u procesima legitimacije vlasti, pogotovo u sprezi politike i

egzistencijalnim razlozima, ali i problemima korupcije, prosvjedi su se proširili iz Tunisa na ostale zemlje sjeverne Afrike te Bliskog istoka, prvenstveno Egipat, Libiju i Siriju (Çakmak, 2017:1-4).

⁶ Gramsci je stavljanjem naglaska na pojam hegemonije, odnosno na načine na koji kapitalizam održava i potvrđuje svoju moć prvenstveno posredstvom kulture i konsenzusa, označio ideologiju kao presudan faktor u održavanju proizvodnih odnosa i osiguravanju prevlasti kapitalista (Filippini, 2017:x-xi). Althusser je, s druge strane, odbacio Gramscijev apsolutni historicizam u korist strukturalističke perspektive koja se očituje u njegovoj podjeli na dva primarna državna aparata - represivni i ideološki (Resch, 1992:48). Foucaultov fokus je bio na tijelu, odnosno na državnom nadzoru i disciplini tijela subjekata te odnosa moći koji proizlaze iz tih relacija (Raffnsøe, et al., 2016). Castells se u svom radu bavi primarno odnosima moći i kontra-moći u doba informacijskog kapitalizma i sustava mreža, od tehnoloških poput Interneta do socijalnih mreža, koje su, upravo posredstvom tehnologije, ispremežene (eng. *enmeshed*) i fluidne (Castells, 2009).

⁷ lat. *propagare* - rasprostraniti; „Organizirano širenje usmenim ili pismenim putem (političkih, privrednih, vjerskih, poslovnih, umjetničkih itd) ideja radi oblikovanja javnog mišljenja i ostvarenja planiranih ciljeva [praviti propagandu (komu, čemu)]; promidžba“ (Hrvatski jezični portal, n.d.).

religije, što ukazuje na jednosmjernan transfer ideologije iz nadgradnje u smjeru baze⁸ o čemu će biti više govora u dijelu 2.1.

Prelazak (primarno zapadne) kulture i društvenog uređenja iz doba industrijskog u doba post-industrijskog ili informacijskog kapitalizma označio je i promjenu diskursa i shvaćanja sukoba, pri čemu on više nije bio fenomen primarno materijalne dimenzije. Razvojem telekomunikacijskih sustava, pogotovo Interneta, političke i ekonomske hegemonijske organizacije (države, korporacije) dobile su nove platforme za vođenje kampanja, propagande i tzv. hibridnog rata. Jedan od najistaknutijih primjera je Hladni rat između tzv. Zapadnog i Istočnog bloka, vođen između kraja Drugog svjetskog rata i 1990. godine. Iako korištenje medija kao platforme za vođenje sukoba nije bila nova pojava jer su, tijekom povijesti, politički i ekonomski hegemoni (ali i njihovi protivnici) medije koristili za promicanje vlastite ideologije⁹ (o čemu će biti govora u drugom dijelu razrade ovog rada). Hladni rat je predstavio kulminaciju poimanja opsega mogućnosti instrumentalizacije novih medijskih tehnologija, poput radija i televizije¹⁰, u vojne i ideološke svrhe tijekom 20. stoljeća. Poimanjem i korištenjem medija kao vezivnog tkiva između društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih aspekata zajednice stvoren je svojevrsni *assemblage* ratnog stroja sposoban za vođenje sukoba i ratova na mnoštvu frontova, od vanjskih (usmjerenih protiv vanjskog protivnika) do unutarnjih (usmjerenih na disidente i protivnike režima), zahvaljujući sposobnosti medijskog utjecaja na mase i javno mnijenje. Pritom se sukob uvelike premjestio iz sfere materijalnog u sferu virtualnog prostora, ne ciljajući više isključivo na fizičke resurse i tijela protivnika, već na njihove navike, želje i uvjerenja. John Jenks piše o položaju i ulozi britanskih medija u doba Hladnog rata, natjecanju s američkim i sovjetskim medijskim sustavima te, analizirajući vezu između medijskih organizacija i političke vlasti, prikazuje utjecaj ideologije u konstrukciji i formaciji javnog mnijenja putem medija (Jenks, 2006:1-12).

⁸ Primjer antičke legitimacije vlasti posredstvom medija moguće je pronaći u primjeru uklesanog zapisa na grobnici perzijskog kralja Darija (vladao od druge polovice 6. do prve polovice 5. stoljeća p.n.e) u kojem stoji „Veliki bog je Ahura Mazda koji je stvorio zemlju, koji je stvorio nebesa, koji je stvorio čovjeka (...) koji je stvorio Kralja Darija jednog kralja mnogih, jednog Gospodara nad mnogima“ (Nagle, 2014:48). Uklesani zapis je, u ovome slučaju, propagandni materijal koji je služio afirmaciji i legitimaciji vlasti kralja Darija (proglasivši ga predstavnikom božanstva) i pomogao dodatno učvrstiti vladavinu njegovog sina Kserksa, a uzevši u obzir apsolutistički način vladanja i snažnu prisutnost religije, ideologija se kretala jednosmjerno od nadgradnje prema bazi.

⁹ Vidjeti fusnotu 8.

¹⁰ Noam Chomsky analizira propagandu i instrumentalizaciju medija u vođenju politike sukoba tijekom 20. stoljeća i navodi primjere iz doba oko Prvog svjetskog rata, koji se tiču proizvodnje znakova i simbola u svrhu konstrukcije javnog mnijenja (Chomsky, 1997).

Upravo je kapitalizam, uz proizvodnu logiku koja ga definira, s karakterističnim manjkom skrupula kada je u pitanju mogućnost povećanja profita, bio ključan faktor u razvoju i promicanju instrumentalizacije medija u svrhu manipulacije potrošača, a neoliberalna politika se nadovezala koristeći prokušane metode uvjeravanja, prinude i interpelacije u svrhu održavanja hegemonije vladajućih entiteta¹¹. Upravo je sinergija naizgled odvojenih domena demokratske politike i neoliberalne kapitalističke ekonomije stvorila sustav idealan za pogodovanje klasi najbogatijih, obeshrabrujući i odvraćajući pokušaje učinkovitog i produktivnog otpora (često) bez potrebe za korištenjem fizičke represije¹². To ne znači da je fizička represija nestala, no njena je upotreba ograničena na instance poput prosvjeda i demonstracija, često unaprijed oslabljenih ranije postavljenim mehanizmima prevencije otpora¹³, što je domena ideoloških aparata, koji su plodno tlo za djelovanje pronašli u virtualnom prostoru (o čemu će biti govora u posljednjem dijelu razrade). U suvremeno doba, upravo je virtualni prostor, a posebice kibernetički prostor, ključan za razumijevanje načina raspršivanja otpora i sprečavanja sukoba zbog uloge koju igra u samom stvaranju i širenju mreže otpora kroz tzv. kibernetički ili digitalni aktivizam, koji analiziraju mnogi autori na primjerima novih društvenih, ekoloških i političkih pokreta (McCaughey i Ayers, 2003), a iscrpniju analizu emergencije te razvoja kibernetički aktivizma i sukoba u kibernetički prostoru nudi Athina Karatzogianni na primjerima digitalnog aktivizma u kontekstu globalne političke scene (Karatzogianni, 2015). Sam je sukob, u sferi virtualnog prostora, a posebno njegovih kibernetičkih inačica, postao roba koja, kao i svaka druga, potpada pod sferu proizvodnje i razmjene (što će biti vidljivo u kasnijoj analizi primjera) stoga je moguće govoriti i o ekonomiji sukoba.

¹¹ Ovo je vidljivo u već navedenim primjerima Prvog svjetskog rata (Chomsky, 1997) i Hladnog rata (Jenks, 2006), u kojima je prikazan način na koji ideologija proizlazi iz nadgradnje u smjeru baze, konstruirajući konsenzus i "zdrav razum" proizvodnjom simbola i znakova koji formiraju javno mnijenje time što "guše" javni prostor jednostranim prikazom informacija i stvaranja privida slobodnog izbora stavova.

¹² Vidjeti fusnote 6, 8, 10, 11.

¹³ U fusnoti 6 naveden je primjer legitimacije političke vlasti instrumentalizacijom religije i koncepta božanske volje, što, drugim riječima, predstavlja formaciju javnog mnijenja i potpore posredstvom mitova. Religija zastupa mit o apsolutnom entitetu (božanstvu), protiv kojeg su ljudi bespomoćni, dok se u suvremeno doba ističe oprirodnjavanje mita neraskidive veze demokracije i kapitalizma koja, prema Josephu Heathu, predstavlja kompozicijsku faličnost (Heath, 2010), a krajnji objekt njenog djelovanja je subjektivni akter zarobljen između povjerenja u sustav i potencijalnom riskiranju vlastite egzistencije u slučaju otpora. Kompozicijska faličnost se, u ovom kontekstu odnosi na činjenicu da se neoliberalni kapitalizam, s *laissez faire* modelom ekonomije, podudara s određenim načelima slobode koju predstavlja demokratsko uređenje društva, no karakterističan podređeni položaj etike naspram profita u kapitalizmu ukazuje na njegovu nedemokratičnost.

2. Teorijska analiza sukoba

2.1. Teorijska analiza sukoba

Sukob je pojam koji se, u hrvatskom jeziku, tvori od prefiksa su i riječi kob koja označava „1. znak, znamenje po kojem se sluti ili predviđa dobro ili zlo [zla kob, dobra kob]; 2. sreća, udes, sudbina, usud [žrtva nesretne kobi]“ (Hrvatski jezični portal, n.d.), dok sam pojam sukoba označava kao „1. spor, prepirka, svađa [strane u sukobu, verbalni sukob]; 2. rat, bitka [ratni sukob, vojni sukob, oružani sukob]; 3. psihička borba koja se javlja prilikom istodobnog djelovanja oprečnih nagona, poriva i izvanjskih ili unutarnjih zahtjeva“ (Hrvatski jezični portal, n.d.). Sličan pojam koji se često uzima kao sinonim i vezuje uz pojam sukoba jest konflikt koji prema istom izvoru znači: „1. ozbiljne nesuglasice, oštra prepirka; spor, sukob (ob. riječima), svađa; 2. oružana borba, rat, dugotrajno napeto stanje [konflikt na Bliskom istoku]“ (Hrvatski jezični portal, n.d.), a potječe od latinskog izraza *confligo*: „1. sudariti (se); 2. boriti/nadmetati/tući/natjecati (se); 3. biti u sukobu/ratu/ratovati; 4. raspravljati/prepirati/ne slagati (se)/proturječiti“¹⁴ (Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, n.d.).

Etimologija pojma sukoba ključna je za razumijevanje njegove važnosti u širem kontekstu ljudske povijesti jer nudi uvid u shvaćanje sukoba kao fenomena koji istodobno može biti, s jedne strane, proizvod djelovanja izvanjskih i apstraktnih sila (sudbine, božanstva, sreće) i djelovanja aktera s druge.¹⁵ Prema tome, sukob je moguće, u najosnovnijim okvirima, shvatiti kao sraz dvaju ili skupine subjekata koji predstavljaju ili zauzimaju oprečna gledišta spram istog objekta. Precizniju definiciju bit će moguće sintetizirati kroz daljnju razradu primjera i teorijskih okvira.

2.2. Sociologija sukoba i marksistička perspektiva

U sociološkoj tradiciji koncept sukoba zauzima istaknuto mjesto zbog uloge koju igra u odnosima unutar skupina, među skupinama te pojedinca i skupine. Jedan od prvih društvenih teoretičara koji se detaljnije bavio ulogom sukoba u društvu bio je Ludwig Gumplowicz, poljski sociolog koji je djelovao na području Austro-Ugarske monarhije tijekom posljednje četvrtine 19.

¹⁴ Slobodan prijevod.

¹⁵ Zanimljiva sinteza bipartitnog tumačenja termina sukoba može se locirati u primjeru križarskih ratova koji su trajali tijekom srednjeg i kasnog srednjeg vijeka, a o njima su pisali (između ostalih) Marcus Bull, Simon Lloyd i Jonathan Ripley-Smith (Ripley-Smith, 1999). Križarski su ratovi bili obilježeni kršćanskom ekspanzijom na Bliski istok i sjevernu Europu. Potaknuti obećanjima bogatstva, statusa i iskupljenja grijeha, pripadnici svih srednjovjekovnih staleža pridruživali su se križarskim pohodima, osnaženi ideologijom Crkve i racionalizacijom nasilja u svrhu širenja kršćanstva i zauzimanjem Jeruzalema (svetog grada) (Bull, 1999).

stoljeća, do svoje smrti 1909. godine. Nadovezujući se na prijašnje teze o utjecajima okoline i potrebi za zadovoljenjem želja, Gumpłowicz uvodi tada potpuno novo shvaćanje sukoba kao racionalnog produkta interakcije malo vjerojatnih¹⁶ grupa, a iznosi i tezu o sukobu kao determinanti napretka društva uz procese amalgamacije i asimilacije¹⁷ (Moore, 1899). Gumpłowicz „(..) zastupa i brani stav da svaka politička organizacija i, prema tome, svaka civilizacija u razvoju, počinje u onom trenutku kada jedna grupa trajno potčini drugu“ (Moore, 1899:7). Navedenu tvrdnju moguće je suprotstaviti, s jedne strane, Saidovoj analizi Drugoga u kontekstu odnosa Zapada i Istoka (Said, 2003), a s druge strane, konstrukciji identiteta grupe ili, drugim riječima, reifikaciji i instrumentalizaciji Drugoga u svrhu potvrđivanja identiteta i hegemonije grupe (Honderich, 1995:1627). Stavove koje je Gumpłowicz iznio u svom djelu potrebno je uzeti s odmakom kojeg s jedne strane uvjetuje sama vremenska udaljenost, a, s druge strane, kulturalni period (uz pripadajuće paradigme i znanstvene konsenzuse) tijekom kojeg je živio i djelovao. Autor, prije svega, zastupa antropocentrični i sociocentrični stav, podređujući prirodu čovjeku, a čovjeka društvu. Također, zastupa i tezu da je društvo različito od svojih partikularnih dijelova, iz čijih se karakteristika ne mogu iščitati karakteristike cjeline, ali cjelina može utjecati na pojedinca (Gumpłowicz, 1899). Dodatno izuzimajući ljudsko društvo iz prirode, zagovara odbacivanje emocija pri sociološkim istraživanjima (Gumpłowicz, 1899:28), što se u znanstvenoj tradiciji pokazalo nemogućim zbog nesposobnosti promatrača da se potpuno odvoji od vlastite percepcije i iskustva, kao i zbog činjenice da je svaka znanstvena paradigma, uključujući i objektivnost, privremena i pitanje konsenzusa, o čemu piše Thomas Kuhn kada definira znanstvenu paradigmu, pitanja znanstvene istine i konsenzusa, a pojmove poput znanstvenog napretka i objektivnosti smatra suvišnima i arbitrarnima zbog povijesno dokazane tendencije za promjenom znanstvene paradigme (Kuhn, 2002:136-171). Unatoč problemima vezanim uz Gumpłowiczove stavove (uvjetovane povijesnim razdobljem), pojedine su njegove teze o ishodištima i mehanizmima sukoba uvelike primjenjive i danas, što će biti prikazano u daljnjoj analizi.

¹⁶ Slobodan prijevod, eng. *unlikely groups* – skupine koje imaju nedovoljan broj dodirnih točaka i zajedničkih interesa koji su često proturječni, stoga uvjetuju nastanak konfliktnih situacija.

¹⁷ Amalgamacija je pojam koji znači miješanje ili stapanje dva objekta u jedan i danas, u kontekstu u kojemu ga je koristio Gumpłowicz, više nije u upotrebi zbog negativnih konotacija koje je imao kroz povijest; Asimilacija je proces u kojemu manjinska društvena ili kulturna skupina poprima obilježja dominantne skupine, često uz gubitak obilježja manjinske skupine iz koje potječe (Merriam-Webster, 2018).

Suprotstavljajući se Comteovom poimanju ljudske rase, odnosno čovječanstva kao jedinke¹⁸, Gumplowicz tvrdi kako je Comte donosio generalizirane sudove o čitavom čovječanstvu na temelju svog poznavanja isključivo zapadnoeuropskih kultura te promatrajući ljudsko društvo kroz prizmu evolucionizma (Gumplowicz, 1899:23-25). Također kritizira Comteovo idealističko poimanje društva poput ideje obitelji kao najjednostavnije i najprirodnije društvene zajednice ljudi, tvrdeći da se, u društvenom smislu, radi o instituciji konstruiranoj i korištenoj za političke ciljeve¹⁹. Suprotstavlja se i Comteovom shvaćanju nacije kao tijela sastavljenog od homogenih elemenata koji, inspirirani istim životnim principima, jednoglasno obavljaju svoje funkcije (Gumplowicz, 1899:25-26). Gumplowicz tvrdi kako se, zapravo, „(...)svaka nacija sastoji od nejednakih elemenata koji obavljaju komplementarne funkcije pod prisilom“ (Gumplowicz, 1899:26). Primarna točka Gumplowiczove kritike Comtea centrirana je na njegov utopistički pogled na 19. stoljeće te stavljanje međunacionalnih sukoba i ratova u kategoriju iznimaka uslijed stava da je međunacionalno ratovanje neprirodno i kriminalno na gotovo identičan način kao i kriminal jednog čovjeka nad drugim. Gumplowicz, s druge strane, navodeći brojne primjere razmjerno velikih europskih ratova i sukoba tijekom 19. stoljeća, opovrgava Comteovu tezu da će društvena uređenja država 19. stoljeća nadvladati potrebu za sukobima (Gumplowicz, 1899:26). Gumplowiczova kritika Comtea se, u kontekstu novije povijesti, a pogotovo na primjerima dvaju svjetskih ratova u prvoj polovici 20. stoljeća, pokazala još legitimnijom.

Gumplowiczova teorija o sukobu kao glavnom pokretaču i katalizatoru društvenih promjena pa čak i uvjetu stvaranja društvenih odnosa (Gumplowicz, 1899:121) zasniva se na ideji da su društveni procesi rezultat odnosa, uzročno-posljedičnih veza i povratnog djelovanja između heterogenih društvenih skupina (Gumplowicz, 1899:121-123). Drugim riječima, svaki oblik društvenog uređenja i pripadajuće hijerarhije zasniva se na sukobu i eventualnoj dominaciji jedne skupine nad drugom. U svom ekstremnom obliku (kao što je rat), kroz osvajanje teritorija i podčinjavanje neprijateljskog naroda ili nacije, sukob uvjetuje nastanak odnosa pobjednik-poraženi u kojem pobjednik diktira konstrukciju odnosa te polaže pravo na ispunjavanje svojih zahtjeva. Poraženi, iscrpljen i nesposoban za daljnju borbu, prisiljen je udovoljiti zahtjevima

¹⁸ Poimanje za koje Gumplowicz navodi da je Comte preuzeo od Blaisea Pascala (Gumplowicz, 1899:24).

¹⁹ Gumplowicz jasno daje do znanja da se navedena tvrdnja ne odnosi na obitelj u širem, povijesnom smislu, već da je njen moderni ili suvremeni društveni značaj primarno politički, odnosno da je inkorporirana u političku sferu kao oruđe indoktrinacije od najranije dobi (Gumplowicz, 1899:26).

pobjednika te mu je prepušten svojevrsni Hobsonov izbor²⁰: svojevoljno se podčiniti pobjedniku ili riskirati posljedice otpora, a potencijalno i vlastito uništenje.

Hobsonov izbor razvidan je iz razdoblja njemačke okupacije Francuske u doba Drugog svjetskog rata, kada su francuski građani bili prisiljeni pokoravati se njemačkim okupatorima kako bi sačuvali vlastite živote. Građani koji su se odbijali pokoriti pridruživali su se tzv. Pokretu otpora, koji je koristio metodu gerilskog i partizanskog načina borbe kako bi sabotirao i oslabio njemačke položaje, a njihove akcije izazvale su oštre odmazde nacističke vojske (Scrapbookpages, n.d.). Neki od najpoznatijih slučajeva nacističke osvete za akcije otpora francuskih boraca uključuju egzekucije preko tisuću članova Pokreta otpora (većinom komunista i Židova) u tvrđavi Mont Valérien između 1941. i 1944. (Samuel, 2010) te slučaj iz 10. lipnja 1944. kada su nacistički vojnici, tijekom zauzimanja sela Ruines i Clavières, ubili 61 pripadnika tzv. Maquisa²¹ te brojne civile osumnjičene da su pomagali i skrivali Maquisarde uključujući i slučaj iz Ruinesa kada je u svakoj kući ubijen po jedan ukućan (Gildea, 2015). S druge strane, kako piše John Sweets, francusko društvo je tijekom Drugog svjetskog rata bilo podijeljeno na tzv. kolaboracioniste²² te na već navedene pripadnike Pokreta otpora, koji su međusobno vodili intranacionalni sukob koji Sweets karakterizira kao oblik građanskog rata (Sweets, 1994:83-84).

Premda je njegov rad uvelike doprinio sociologiji, a posebice polju teorije sukoba, Ludwig Gumplowicz nije bio prvi autor koji je svoje teze o društvenim procesima i odnosima gradio na premisi sukoba društvenih grupa. Sam sukob bio je motiv i tema razmatranja još u antičko doba kada su povjesničari poput Ksenofonta (Grant, 2005:8-9) i Polibija (Grant, 2005:9-11) u helenskom dobu ili Tita Livija (Grant, 2005:15-16) u rimskom, zapisujući događaje svog vremena – s posebnim naglaskom na ratove – nastojali razumjeti i racionalizirati razloge sukobljavanja. U 19. stoljeću, u doba razvoja sociologije, teoretičar koji je postavio temelje suvremene teorije sukoba bio je Karl Marx. Dok je Gumplowicz bio usredotočen na međurasne i međunacionalne sukobe te je, vođen evolucionizmom, razmatrao pitanje sukoba prije i tijekom

²⁰ Hobsonov izbor je paradoks u filozofiji koji spominje John Stuart Mill u knjizi *Considerations on representative government*, a predstavlja vrstu lažnog izbora u kojemu je subjektu ponuđena samo jedna opcija (Mill, 2001:142). U hrvatskom jeziku njegova inačica glasi: „Uzmi ili ostavi“.

²¹ Maquisardsi, pripadnici Maquisa, su bili francuski građani koji su odbili naredbu tadašnje francuske vlade da odu u Njemačku kao radna snaga, već su osnovali vlastiti pokret otpora koji je, posredstvom britanskog SOE-a, surađivao s drugim pokretima otpora ujedinjenim u tzv. Slobodnu Francusku (Gildea, 2015).

²² Osobe koje su aktivno surađivale s nacistima bile su proglašene kolaboracionistima, poznate još i kao lojalisti zbog njihove lojalnosti francuskoj Vladi koju su postavili nacisti (Sweets, 1994:7).

nastanka prvih kompleksnijih društvenih formacija (Gumpłowicz, 1899:83), Marxov fokus bio je na novijoj povijesti i na društvenim, političkim te posebice ekonomskim odnosima doba prije i tijekom industrijskog doba, što je vidljivo već pri prvom pogledu na njegov *magnum opus*, *Kapital*, u kojemu Marx analizira kapitalističko društvo i način proizvodnje te položaj radničke klase u proizvodnom procesu i političkoj svakodnevnici (Marx, 2015).

Marx je, proučavanjem društva kroz prizmu pitanja tko posjeduje sredstva za proizvodnju, odnosno kapital, ustanovio da je povijesni tok društva potrebno promatrati kroz načine proizvodnje materijalnog života koji uvjetuju sve druge društvene procese kako bi se raspoznali odnosi moći i njihove povijesne mijene, a navedena se metoda proučavanja povijesti naziva historijski materijalizam (Thomas, 1991:24). Metoda historijskog materijalizma podrazumijeva proučavanje kapitalizma kao društvenog i ekonomskog sustava koji uvjetuje podjelu društva na dvije klase: klasu vlasnika i radničku klasu (Heinrich, 2015:93). Pripadnost pojedinoj klasi je u kapitalističkim društvima određena pitanjem posjedovanja kapitala²³, odnosno sredstava za proizvodnju – radnici i radnice koji su nominalno slobodni te posjeduju primarno vlastitu snagu i vještinu za rad služe interesima kapitalista koji su većinski vlasnici sredstava za proizvodnju. S obzirom na utjecaj kapitalističke proizvodne logike na instrumentalizaciju medija, a samim time, i javnog mnijenja, o čemu je bilo riječi u uvodu ovog rada, razvidno je da, prema materijalističkoj perspektivi, sredstva za proizvodnju zauzimaju središnji položaj sukoba općenito, a suprotstavljene položaje drže kapitalisti s jedne, i radnička klasa s druge strane. U tom je kontekstu temelj klasnog sukoba koji se odigrava između kapitalista i radničke klase u svojoj suštini ekonomske prirode te čini potku ostalih područja sukoba poput politike, društvenih pokreta i aktivizma. Ova osnovna postavka Marxove teorije poslužila je kao temelj za razvoj čitavog teorijskog pravca iz kojeg su proizašli i ekonomski, društveni te politički pokreti koji, u većoj ili manjoj mjeri, nastoje ostvariti Marxovu zamisao idealnog društva klasne jednakosti .

Ruth Wallace i Alison Wolf navode kako su, u marksističkoj teoriji, ekonomski faktori ti koji ne samo da determiniraju društvene strukture, već određuju i društvene promjene (Wallace i Wolf, 1995:90). Neporeciva je činjenica da ekonomski faktori igraju odlučujuću ulogu u konstrukciji globalne društvene i političke realnosti, ali problematična je generalizacija materijalističkog gledišta da je materijalna baza pokretač svakog sukoba i društvene fluktuacije.

²³ Kapital je zbirni pojam koji obuhvaća različite oblike sredstava za proizvodnju koji mogu biti fizički (sirovine, tehnologija, radna snaga) i ne-fizički (znanje, vještine, navike).

Dovoljan je letimičan osvrt na nekoliko sukoba u povijesti koji su obilježili velike društvene promjene poput Francuske revolucije²⁴, Križarskih ratova²⁵ te dvaju svjetskih ratova u prvoj polovici 20. stoljeća²⁶ za donošenje zaključka da su ekonomski faktori bili ključan element potke navedenih sukoba, no isključivo uz elemente ideoloških faktora poput nacionalizma, religije i imperijalizma²⁷ koji oblikuju ekonomske faktore u jednakoj mjeri koliko ekonomski oblikuju njih. U današnje vrijeme, aktualni globalni pokret pod nazivom #metoo (koji će biti analiziran u posljednjem dijelu ovog rada) predstavlja primjer jedne strane u višedimenzionalnom sukobu u kojemu ekonomska dimenzija čini jednu od njegovih istaknutih sastavnica²⁸, ali ne i njegov dominantni uzrok ili primarni cilj.

Marxov pogled na društvo kao podijeljeno na bazu i nadgradnju, s bazom kao materijalnim temeljem za nastanak i razvoj nadgradnje - „više“ društvene, kulturalne i ideološke instance – koja potom oblikuje bazu, svakako je primjeren početni korak pri analizi društvenih i klasnih odnosa te njihovih relacija. Prema Marxovom tumačenju, društvo čine klase podijeljene na radničku klasu (proletarijat) koja svojim radom privređuje i proizvodi materijalna dobra te kapitaliste (buržoaziju) koji eksploatiraju radničku klasu, uživajući pritom u luksuznim dobrima i ekonomskoj sigurnosti. Nadgradnju, koja je u službi vladajuće klase, tvore institucije čiji je cilj

²⁴ Francuska revolucija bila je razdoblje između 1787. i 1799. tijekom kojega su građani i seljaci Francuske monarhije podigli ustanak protiv aristokracije i viših crkvenih redova. Razlozi ustanka bili su primarno ekonomske prirode – zbog financijske iscrpljenosti uslijed propasti francuskih kolonijalnih osvajanja i Sedmogodišnjeg rata, Francuskoj je prijetio bankrot, a plemstvo i predstavnici Crkve odbili su se odreći poreznih olakšica te je teret pao na francuske građane i seljake. Iako je glavni pokretač ustanka bio preveliki porez, a iz procesa revolucije proizašli su brojni drugi koncepti poput građanskih ljudskih prava u obliku „Građanskog kodeksa“ iz 1791. (Doyle, 2001:11-15) te se novo društveno uređenje zasnivalo, iako kratkotrajno, na vrijednostima ravnopravnosti (Doyle, 2001:19-36).

²⁵ Vidjeti fusnotu 15

²⁶ Prvi svjetski rat započeo je ubojstvom austrougarskog nadvojvode Franje Ferdinanda u Sarajevu, 1914. godine, a eskalirao je primarno zbog već postojećih napetosti između velikih europskih sila, uzrokovanih međusobnom konkurencijom u kolonijalnim osvajanjima te savezima koji su uvjetovali podjelu na dvije zaraćene strane na svjetskoj razini (Howard, 2003). Izvore Drugog svjetskog rata moguće je pronaći, s ekonomskog gledišta, u velikoj krizi koja je zahvatila, u Prvom svjetskom ratu, poraženu Njemačku zbog velikih reparacija koje je, prema ugovoru u Versaillesu, morala otplatiti. Teška financijska kriza i osjećaj nepravde nakon Prvog svjetskog rata, dodatno ojačani Velikom depresijom 1929., omogućili su rast popularnosti nacističke stranke čiji je ekstremni i agresivni nacionalistički diskurs obećavao njemačkom narodu izlazak iz krize i oživljavanje posrnulog njemačkog carstva stvaranjem prostora za život (*Lebensraum*) za njemački narod koji je Adolf Hitler smatrao superiornim (Feldman, 2000:1.-11).

²⁷ Imperijalizam je državna politika i praksa koja uključuje širenje moći i utjecaja države kroz osvajanje teritorija ili jačanje političkog i ekonomskog utjecaja nad drugim državama pa iz tog razloga ima izrazito negativne konotacije kada je riječ o opisivanju vanjske politike određene države (Enciclopaedia Britannica, 2018). U ovom je kontekstu naveden kao primjer ideologije rasne ili nacionalne nadmoći.

²⁸ Osnovni problemi koji su u fokusu „Me Too“ pokreta su spolno i rodno uvjetovano nasilje, seksualno zlostavljanje, rasizam te spolna i rodna neravnopravnost pri zapošljavanju, poslovnom okruženju i jaz u plaćama između žena i muškaraca (Frye, 2018).

indoktrinirati radničku klasu kako bi mogla biti što produktivnija u proizvodnji materijalnih dobara te materijalno osigurana u dovoljnoj mjeri da prihvati takav poredak. No, bitno je osvrnuti se na Althusserovu napomenu kako različite prakse poput ekonomskih, političkih, ideoloških i znanstvenih (koje pripadaju nadgradnji), iako uvelike ovise o bazi (u kojoj se naposljetku i manifestiraju), zadržavaju svoju relativnu autonomiju (Althusser i Balibar, 1975:63). No, kada radnička klasa ostane bez uvjeta za osiguravanje vlastite egzistencije, dolazi do otčaravanja²⁹ kapitalističkih politika i javlja se otpor koji može potencijalno eskalirati u otvoreni sukob.

Sukob je zauzimao iznimno značajan položaj u ljudskoj povijesti i u funkcioniranju društva općenito, jer je isključivo kroz sukob između društvenih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, tvrdi Marx, moguća društvena revolucija (Marx, 1999:4), a analiza sukoba sa svim pripadajućim elementima omogućuje dublju spoznaju svijesti određenog vremena. Ako vrijedi tvrdnja da je sukob posljedica sraza suprotnih interesa dvaju ili više aktera, s potencijalno kobnim posljedicama za sudionike (iako su, pogotovo u slučaju rata, kobne i za osobe koje ne sudjeluju u sukobu izravno), slijedi zaključak da spomenuti interesi za sudionike imaju posebnu ili egzistencijalnu vrijednost koja subjektivno opravdava eskalaciju spora ili neslaganja. Ako vrijednosti jedne skupine, klase, društva ili kulture reflektiraju njenu svijest ili strukturu osjećaja³⁰ u određenom povijesnom razdoblju, Marxovu je tvrdnju stoga moguće uzeti kao valjanu pod pretpostavkom da sukob obilježava mjesto i trenutak u kojemu se nastoji dokazati moć ili ukorijenjenost ideoloških postulata određene skupine te se time afirmira i njena struktura osjećaja.

Klasni sukob koji se temelji na socioekonomskom položaju skupine ili pojedinca u društvu odgovara ranije navedenoj Gumpłowiczovoj tezi o sukobu kao produktu interakcije malo

²⁹ Pojam „otčaravanja“ u društvene znanosti uvodi Max Weber kako bi opisao proces promjene stanja kulture, odnosno uvjeta pod kojima kultura funkcionira. Prema Weberu, kultura može biti „začarana“ ako svoje vrijednosti i poglede na svijet temelji na mitovima i religijskim vjerovanjima u nadnaravno koje održava putem ritualnih praksi (Weber, 1993:269). „Otčaravanje“ označava slabljenje mitova vezanih uz religiju te sustava značenja i smisla koji su se vezali uz nju posredstvom znanstvene i birokratske racionalnosti (Bernstein, 2001:3). No, stanje „začaranosti“ kulture moguće je sagledati i bez elemenata nadnaravnog – ono se može primijeniti na svaki sustav vrijednosti, značenja i ideologije koji su, bez kritičkog razmatranja, afirmirani u dovoljnoj mjeri da počinju poprimati mitološka svojstva. Primjerice, poznati američki mit o ravnopravnim mogućnostima svakog pojedinca da se obogati (tzv. „Američki san“) je mit svojstven kulturi Sjedinjenih Država koji služi afirmaciji kapitalizma u SAD-u.

³⁰ Raymond Williams je pojmom „struktura osjećaja“ nastojao objasniti odnos pojedinca i povijesti, odnosno, osobne i povijesne domene. Struktura osjećaja označava istodobno opipljive i nevidljive fenomene i pojave specifične za određeno povijesno razdoblje, sadržane u percepciji i iskustvu pojedinaca koji su ga proživjeli. Williams je tvrdio da je strukturu osjećaja najlakše i najučinkovitije iščitati iz umjetnosti zbog njene karakteristične sposobnosti za komunikaciju i prijenos subjektivnih i partikularnih informacija i iskustava (Simpson, 1995:35-38).

vjerojatnih skupina, odnosno, sukobu koji se javlja u heterogenoj zajednici čije je stanje heterogenosti proizvod nejednakosti i neravnopravnosti. U kontekstu kritike političke ekonomije, navedena nejednakost proizlazi iz ekonomskih faktora poput nadnice za rad s jedne strane, posjedovanja sredstava za proizvodnju s druge strane, uloženog kapitala, proizvodnje viška vrijednosti te ekonomske stabilnosti, no nejednakost i neravnopravnost ne proizlaze isključivo iz socioekonomskih razlika. Iako su te razlike mogući motiv sukoba, one mogu proizaći i iz primjerice, etničkih ili rasnih faktora stoga su, u tom slučaju, simptom ili katalizator sukoba, ali ne i nužno jedini njegov uzrok. U sukobima koji proizlaze iz rasnog ili etničkog animoziteta (poput sukoba između crnaca i bijelaca u SAD-u ili Hrvata i Srba izvan ratnog konteksta), socioekonomske prilike mogu biti relevantne, no one čine manji faktor u stvaranju povoda sukobu i njegovoj eskalaciji.

U doba industrijske revolucije u Europi, što je povijesno razdoblje Marxovog djelovanja te geopolitički kontekst njegovog teorijskog rada, prosvjetiteljske ideje o slobodi doprinijele su rušenju starih poredaka institucionaliziranih socioekonomskih odnosa poput feudalizma i robovlasništva te propitivanju odnosa religije i države, što je rezultiralo promjenom opće strukture društva u kapitalističkim državama – dotadašnje staleže zamijenile su klase. Usporedno s time, jedna od karakteristika prosvjetiteljstva bila je sve izraženija kritika religije, a posebice sprege religije i vlasti. Marx je pisao o odnosu religije i države u „Prilogu židovskom pitanju“ i, kroz kritiku Brune Bauera, zaključio kako je postizanje političke emancipacije Židova moguće samo u sekularnoj državi, odnosno državi koja ne nastupa teološki, zastupajući jednu, državnu, religiju³¹, već se religija premješta iz javnog u privatno pravo (Marx, 2010). Potpuna politička emancipacija predstavlja ideal sekularne države – javne sfere u kojoj status punopravnog građanina ne ovisi o pripadnosti određenoj religiji. Marxov fokus je bio primarno na radnicima – proleterima, točnije nadničarima u Njemačkoj i Velikoj Britaniji, čiji je ekonomski položaj i položaj u proizvodnom procesu bio primarna točka njegove teorije i društvene kritike. Iako se Marx zalagao za globalnu ravnopravnost svih radnika, detaljnija pitanja o identitetu, rasi, etničkoj pripadnosti, spolu i rodu te njihovom odnosu s vladajućom ideologijom (i obrnuto), u

³¹ Marx religiju smatra ograničenjem u emancipacijskim nastojanjima čovjeka, no ne demonizira je. Radije, ulogu religije u državi objašnjava kao surogat koji nadomješćuje manjkavosti države – ako sekularna država nije u stanju pružiti zadovoljavajuće odgovore i smjernice, tada religija preuzima ulogu vodiča putem mistike i mitologije. Marx tvrdi da će logičkim slijedom, prevladavanjem svjetovnih ograničenosti biti prevladane i religijske ograničenosti, odnosno: „Pitanje o odnosu političke emancipacije prema religiji postaje za nas pitanje o odnosu političke emancipacije prema ljudskoj emancipaciji“ (Marx, 2010).

marksističkoj su teoriji postali učestaliji motivi razmatranja tek u drugoj polovici 20. stoljeća, donekle objedinjeni u radu kulturalnih studija (Barker, 2004:xiii-xxi). Iz tog razloga, Marxovu je teoriju nužno uzeti kao relevantnu zbog važnosti koju socioekonomski faktori predstavljaju pri analizi sukoba, no za učinkovitiju analizu nužno je uključiti i ostale faktore koji definiraju pojedinca i skupinu, poput Bourdieuovog habitusa³², a koji utječu na njihov društveni položaj, percepciju sebe i društva te percepciju društva prema pojedincima.

U uvodu je, na primjeru perzijskog kralja Darija³³, navedeno kako utjecaj ideologije hegemonu putem institucija nadgradnje djeluje jednosmjerno (monološki) prema elementima baze, što odgovara Marxovoj teoriji da vladajuća klasa kontrolira radnike kroz ovisnost o nadnici za rad, dodatno učvršćujući svoj položaj putem institucija države, obrazovanja, religije i kulture. Prema Friedrichu Engelsu, radnička klasa se uglavnom pokorava vladajućoj ideologiji kapitalista zbog uvjerenja u zajednički cilj. Radnici su svjesni svog položaja i stanja u društvu te se organiziraju kako bi ojačali svoj položaj, ali pritom nerijetko koriste taj zamah pri zauzimanju za ciljeve³⁴ koji pogoduju primarno kapitalistima što je Engels nazvao lažnom svijesti (Engels, 2000). Walter Benjamin, s druge strane navodi kako je „klasna borba, koja je vječno prisutna za povjesničara pod utjecajem Marxa, borba za grube i materijalne stvari bez kojih ne bi postojale plemenite i spiritualne stvari. Unatoč tome, ove posljednje ne čine svoju prisutnost osjetnom u klasnoj borbi u obliku plijena koji pripada pobjedniku. One se manifestiraju u toj borbi kao hrabrost, humor, lukavost i moralna čvrstina. One posjeduju retroaktivnu silu i neprekidno će dovoditi u pitanje svaku pobjedu vladara, buduću i sadašnju“ (Benjamin, 1999:254-255). Benjaminova tvrdnja ukazuje na činjenicu da, unatoč nastojanjima hegemonu da primjeni svoju moć na bazu i radnike, odnosno narod, koji je čine, nužno se javljaju pojave poput kritike društva

³² Pierre Bourdieu koristio je pojam habitusa kako bi premostio jaz između subjektivizma i objektivizma kada je u pitanju pojedinac te pitanja njegovog djelovanja. Drugim riječima, Bourdieu je nastojao pomiriti dva naizgled oprečna pogleda od kojih jedan (subjektivizam) stavlja naglasak na djelovanje (*agency*) pojedinca, dok drugi (objektivizam) naglašava važnost i determinirajući učinak viših struktura (u marksističkom rječniku radi se o nadgradnji) na pojedinca i njegove/njene odabire. Habitus je, prema tome, kompleksni sustav shema koje se generiraju, izvode i prilagođavaju uvjetima u kojima se nalaze. Habitus označava jukstapoziciju okoline i „viših“ društvenih instanci koje utječu na pojedinca i djelovanje samog pojedinca kroz slobodni odabir, uključujući pritom i „taksonomije“ samog pojedinca kao što su rod, rasa, etnicitet, religijska pripadnost i slično. Također uključuje komunikaciju i odnose s drugima te odnos prema društvu. Habitus pojedinca iskazuje se upravo u načinu ophođenja u sferi vidljivog, u načinu kretanja, govora i gestama, a njegova je ključna karakteristika ta da ga je pojedinac većinom nesvjestan (Jenkins, 1992:45-47).

³³ Vidjeti fusnotu 8.

³⁴ Primarno su u pitanju ciljevi poput boljih radnih uvjeta koji kratkoročno pogoduju radnicima, ali dugoročno pogoduju kapitalistima jer povećavaju produktivnost i umanjuju mogućnosti pobune ili štrajka.

i vladajuće ideologije te građanskog neposluha i otpora. Drugim riječima, pojava lažne svijesti nije univerzalna i isključiva, već se proletarijat, svjestan vlastitog položaja, nastoji izboriti za njegovo poboljšanje neovisno o ciljevima kapitalista što, kako će biti prikazano na primjerima u posljednjem dijelu rada, u velikom broju slučajeva nije rezultiralo uspjehom na makro razini.

2.3. Kolonijalizam, endokolonijalizam i globalizacija

Sukobi koji su – pod okolnostima fizičke prijetnje uslijed dominacijskih težnji jedne kulture nad drugom – bliski oružanom konfliktu, odnosno, ratu, jesu sukobi izazvani posljedicama kolonizacije, a posebice politikom kolonijalizma. Kolonijalizam, prema definiciji Oxfordskog rječnika, je: „Politika ili praksa ostvarivanja pune ili djelomične političke kontrole nad nekom državom, naseljavanja iste doseljenicima te njena ekonomska eksploatacija“ (Oxford Dictionary, n.d.). Za razliku od ratnih osvajanja, kolonijalizam ne rezultira nužno pripajanjem, odnosno, aneksijom osvojenog područja i asimilacijom autohtonog stanovništva, već je državi, odnosno stanovništvu prepušten određen stupanj autonomije pod vladavinom „matične“ države, a njegove je počete moguće uočiti još u doba rimskog carstva koje je osnivalo kolonije diljem „Starog svijeta“ (Loomba, 1998:1-2). Politika kolonijalizma, posebno karakteristična za povijesno razdoblje između kraja srednjeg vijeka i prve polovice 20. stoljeća, bila je jedna od vodećih strategija velikih carstava poput Španjolske, Francuske i Velike Britanije, koja su ujedno bila i moćne trgovačke i vojne sile, pri zauzimanju teritorija na području Sjeverne i Južne Amerike, Afrike i Azije. Na tim su područjima osnivane kolonije u kojima su doseljenici, punopravni građani carstava, bili *de facto* i *de jure* vladari nad autohtonim stanovništvom koje su eksploatirali za rad u svrhu aroprijacije prirodnih resursa te jačanje trgovačkog i prometnog položaja svoje matične države (Loomba, 1998:3-4). Ania Loomba navodi kako marksisti kolonijalizam dijele na dva povijesna segmenta: rani (predkapitalistički) i kasni, koji se razvijao usporedno s kapitalizmom na Zapadu, a države koje su provodile kolonijalističku politiku svoj ubrzani razvoj postigle su upravo eksploatacijom kolonija te korištenjem profita od trgovine robljem, resursima i proizvodima za ulaganja u vlastite ekonomije i infrastrukture (Loomba, 1998:3-6).

Posljedice kolonijalizma vidljive su i danas u navedenim dijelovima svijeta, prvenstveno u Africi, Aziji, Južnoj Americi i Australiji gdje se pojedine države ili dijelovi stanovništva nalaze u teškim ekonomskim i političkim uvjetima uzrokovanim masovnom eksploatacijom resursa,

dugogodišnjim podređenim položajem kolonijalnim gospodarima, a njihovi građani suočeni su s problemom krize nacionalnog identiteta. Edward Said navodi kako su, u percepciji stanovnika koloniziranih područja, njihovom zemljom vladali narodi kojima je naizgled, hegemonija nad nebijelim rasama, bila pravo stečeno rođenjem (Said, 1990:71). Nakon represije nacionalnog identiteta stanovnika koloniziranih područja i upotrebljavanja moći koja im je bila na raspolaganju, što je trajalo tijekom nekoliko generacija, kolonizatori su počeli nailaziti na otpor. Stanovnici kolonija su na sve jače pritiske imperijalnih sila odgovarali jačim otporom koji su nerijetko eskalirali u otvorene pobune i sukobe. Zatiranje identiteta, pogotovo nacionalnog, dovelo je do jačanja nacionalizma kao kontra-moći u odgovoru na represiju. Said navodi kako je u kolonijama postojala klasna podjela među samim koloniziranim narodom jer je imperijalizam, ojačan kapitalizmom, stvorio buržoaziju u društvenoj strukturi autohtonih naroda što je, nakon uspješnog otpora i povlačenja kolonizatora iz zemalja, dovelo do velikih problema unutar samog društva. Kolonizatora više nije bilo, no nacionalizam i klasna podjela su ostali, a novi gospodari i eksploatatori bili su pripadnici samog, donedavno koloniziranog, autohtonog naroda (Said, 1990:74).

Proces suprotan kolonijalizmu, a o kojemu će biti više govora u drugom i trećem dijelu rada, jest tzv. endokolonijalizam o kojem govori Paul Virilio u knjizi „The information bomb“. Za razliku od kolonijalizma, procesa usmjerenog izvan granica države – kolonizatora na države, odnosno, kolonije – endokolonijalizam je proces usmjeren unutar granica same države. Virilio, govoreći o promjeni pozicije znanosti u suvremeno doba, navodi kako dolazi do istiskivanja „(...) makro-fizičkog egzotizma, mikro-fizičkim endotizmom“ (Virilio, 2005:138)³⁵. Virilio tvrdi da su naponi militarizirane znanosti nakon Drugog svjetskog i Hladnog rata prestali biti usmjereni na primjenu otkrića u svrhu naoružanja s ciljem uništavanja neke vanjske prijetnje (poput upotrebe nuklearne energije i atomskog naoružanja), već su u fokus počela dolaziti istraživanja poput genetske manipulacije. Također, stavlja genetsku manipulaciju i manipulaciju informacijama u jukstapoziciju, tvrdeći kako i jedna i druga postaju svojevrsna bomba suvremenog doba, oružja u službi kontrole dubljeg i kompleksnijeg unutarnjeg prostora države i bioloških tijela populacije koja čine njegovo biološko tkivo (Virilio, 2005:140). Cilj i svrha

³⁵ Egzotizam se definira kao „Stil ili osobine karakteristične za daleku, stranu zemlju“ (Lexico, n.d.). Egzotizam stoga, percepcijski, djeluje prema van, dok endotizam, s druge strane, djeluje prema unutra i obilježava osobine države ili zemlje iz čijeg konteksta subjekt promatra.

navedenog procesa jest, naizgled, osiguravanje stabilnosti državnog uređenja ili režima, njenu ekonomsku, infrastrukturnu i fizičku sigurnost od „unutarnjih“ prijetnji. Masovna upotreba novih medijskih tehnologija poput računala i „pametnih“ telefona ključna je u procesu endokolonijalizma jer omogućuje jednostavniju manipulaciju informacijama i osigurava dopiranje informacije do krajnjeg korisnika ili njeno skrivanje kroz taktiku stvaranja novih informacija u svrhu zatrpavanja medijskog prostora i percepcije populacije putem lažnih ili manje bitnih informacija (Danaher, et al., 2000:67-68).

Jedan od recentnijih primjera endokolonijalizma je kompleksni skup procesa koji su pokrenuti nakon napada na Svjetski trgovački centar 11. rujna 2001. godine u Sjedinjenim Državama. Jedan od elemenata tog procesa bio je tzv. USA PATRIOT³⁶ akt, koji je donijela administracija tadašnjeg predsjednika Georgea W. Busha, a čija je svrha trebala biti učinkovitija borba protiv terorizma na teritoriju SAD-a. Službeno, cilj akta bila je zaštita Sjedinjenih Država i njenih građana od potencijalnih terorističkih prijetnji izvana te iznutra. Upravo su mjere propisane aktom koje su imale u cilju zaštitu „iznutra“ bile izvor mnogih kontroverza jer su mnoge od njih dale institucijama državnog aparata kao što su policija, FBI i NSA, ovlasti koje su uvelike podsjećale na policijsku državu. Neke od problematičnih točaka akta dale su, primjerice, navedenim institucijama ovlasti da nenajavljeno i bez sudskog naloga pretresaju domove, prisluškuju i prate komunikacijski i internetski promet te uhićuju svaku osobu koja je pod sumnjom da surađuje s nekom od terorističkih organizacija (Barr, 2008). Srećko Horvat u *Diskursu terorizma* opisuje kako je napad na kompleks Svjetskog trgovačkog centra stvorio ozračje hipersemiotizacije, stanja u kojem svaki znak koji nije poznat u širem kontekstu postaje izvorom mnogostrukih značenja. U kontekstu opće panike i paranoje nakon napada, javila se snažna islamofobija te je svaka osoba koja je otvoreno prikazivala simbole ili druge vidljive znakove pripadnosti islamskoj religiji (poput, primjerice, turbana) bila protumačena kao potencijalna prijetnja za „domovinsku sigurnost“ (Horvat, 2008:58-61). „Informacijska bomba“ koja je pala nakon napada 11. rujna obilježila je početak 21. stoljeća i odjeknula cijelim svijetom, a u Sjedinjenim Državama je pokrenula procese čije su posljedice vidljive i danas. Jedna od najistaknutijih posljedica panike izazvane napadom i donošenjem akta USA PATRIOT, bila je

³⁶ USA PATRIOT – *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism* (Anon., n.d.) (Ujedinjavanje i ojačavanje Amerike pružanjem prikladnih oruđa za presretanje i sprječavanje terorizma).

intenzivna polarizacija američkog društva i politike na pobornike akta koji su bili voljni žrtvovati određene aspekte slobode i privatnost u zamjenu za sigurnost te protivnike koji su tvrdili da ovlasti propisane aktom narušavaju osnovne slobode koje moraju biti i ostati nepovredive (Friedman, 2008). Donošenjem akta, američka je vlada napravila veliki korak u endokolonijalizaciji Sjedinjenih Država jer je, korištenjem inercijske sile nakon 11. rujna (u obliku snažne potpore velikog dijela stanovništva koje je bilo u strahu od mogućeg ponovnog napada), uspjela osigurati mnogostruko veću razinu nadzora populacije i kontrole informacija.

Posljednji proces, koji će biti posebno relevantan u posljednjem dijelu ovog rada, jest proces globalizacije. Najelementarnije rečeno, globalizacija je „(...) miješanje kultura na globalnom tržištu i u transnacionalnim medijima“ (Ritzer i Stillman, 2003:30). Sam proces globalizacije je multidimenzionalan i kompleksan te se, u različitim omjerima i oblicima, očituje na globalnoj razini. Anđelko Milardović i Đuro Njavro ishodišta globalizacije vide u „(...) modernizacijskoj teoriji W. W. Rostowa i Talcotta Parsonsa u čijem je temelju optimistično vjerovanje u mogućnost razvitka Trećega svijeta, pod uvjetom da slijedi modernizacijska iskustva Zapada“ (Milardović i Njavro, 2001:9). Iz navedenoga citata moguće je povezati modernizacijsku teoriju i ishodišta globalizacije s ranije navedenom kolonijalističkom politikom jer je osnovni princip gotovo identičan: svjetske kapitalističke velesile koje dominiraju (sada globalno povezanim) tržištem, indirektno nameću vlastite vrijednosti i kulturu državama tzv. Trećeg svijeta i „tranzicijskim“ zemljama. Kada se uzme u obzir činjenica da navedene zemlje ne posjeduju dovoljno sredstava (kapitala) te su nerijetko u infrastrukturno i sociopolitičko nepovoljnom položaju, na svjetskom tržištu one su „mali igrači“ i nemaju mogućnosti dostići istovrsni stupanj razvoja poput Zapada te pružiti odgovarajući kulturalni otpor. Iz tog su razloga ponovno u podređenom položaju naspram razvijenijih zemalja koje u njima provode eksploataciju resursa i radnika kao i u doba kolonijalizma. Država je, u tom kontekstu, nemoćna pred tržištem te je njena uloga pretežito nominalna; tržište i kapital počinju preuzimati glavnu riječ pri donošenju političkih odluka i razvoju strateških planova, što je pojava koju Ulrich Beck naziva globalizmom (Beck, 2001:64). Globalizacija je, s jedne strane, doprinijela povezivanju globalnih i lokalnih kultura, no s druge je strane, bez posebnog obzira prema utjecaju tržišta na pojedine kulture, dovela i do sukoba velikih razmjera. Budući da tržište uvjetuje i diktira politički kontekst, vlade ekonomski slabijih država nisu u mogućnosti oduprijeti se pokoravanju ekonomski jačim državama ako žele ostvariti pristup globalnom tržištu. Kao i radnik, kojemu egzistencija ovisi o

kapitalistu kojemu je prisiljen prodavati svoj rad jer je to jedino što posjeduje, a što odgovara interesima kapitalista, tako su i države, koje nemaju značajan udio u tržištu zbog slabije infrastrukture i industrije, prisiljene izvoziti svoje resurse, pa čak i radnu snagu, kako bi mogle opstati. Nerijetko su oslabljeni položaj i destabilizacija države rezultat interesa korporacija koje koriste svoj ekonomski utjecaj kako bi lobiranjem navele matičnu državu da aktivno radi na destabilizaciji države u kojoj korporacije imaju svoj interes.

Ranije navedeni napad na Svjetski trgovački centar 11. rujna moguće je izravno povezati s posljedicama Zaljevskog rata koji se odvijao početkom devedesetih godina 20. stoljeća na području Kuvajta (Mohamedou, 2006:7-8). Jean Baudrillard navodi kako je Zaljevski rat bio posljedica Hladnog rata: „Nakon vrućeg rata, (nasilja konflikta), nakon hladnog rata (ravnoteže terora), dolazi mrtvi rat – odmrznuti hladni rat (...)“ (Baudrillard, 1995:23). Baudrillard u svojoj analizi navodi kako je Zaljevski rat samo privid, ne isključujući činjenicu konflikta koji su se odvijali tijekom rata, no tvrdi kako medijska senzacionalizacija rata nije odgovarala istinskom stanju konflikta (Baudrillard, 1995:26). Rat je premješten u virtualnu sferu, tvrdi Baudrillard, te je utoliko opasniji jer je njegovo razrješenje postalo nemoguće; bez zatvorene strukture rata, koja je u povijesti podrazumijevala potpuno uništenje ili podčinjavanje neprijatelja ili pak, diplomatsko razrješavanje konflikta primirjem, a time i kraj nasilnog konflikta velikih razmjera, u javnosti je ostao osjećaj neprekinutog sukoba, dodatno ojačan medijskom spektakularizacijom, te hegemonija „(...) virtualne apokalipse (...)“ (Baudrillard, 1995:27).

Al Qaeda, organizacija koja je izvela napad 11. rujna, nastala je osamdesetih godina 20. stoljeća kao odgovor na sovjetsko-afganistanski rat i destabilizaciju Bliskog istoka u čijim državama nije bilo stabilne vlade zbog zatiranja nacionalnog identiteta³⁷ (Mohamedou, 2006:44-47). Otvoreni konflikti između Al Qaeda i Sjedinjenih Država započeli su devedesetih godina kao izravna posljedica Zaljevskog rata i američkih (NATO-vih) vojnih operacija na Bliskom istoku

³⁷ Mohamedou opisuje organizacijsku strukturu Al Qaeda, na čelu s Osamom Bin Ladenom, građenu na principu militarističke teokracije čija je namjera bila preuzeti vlast prvo nad Kuvajtom, a potom Irakom i Afganistanom. Tražeći pokroviteljstvo Saudijske Arabije, cilj Osame Bin Ladena bio je uspostavljanje vlastitog režima u Kuvajtu (koji je tada bio pod invazijom Iraka), a čiju bi vladu činili visoko rangirani pripadnici Al Qaeda. Međutim, Al Qaeda nije dobila traženo pokroviteljstvo Saudijske Arabije, Bin Ladenu je oduzeto državljanstvo te je čitava organizacija nastavila djelovati u ilegali (Mohamedou, 2006:46-47).

koje su zapadnjački kreatori politika opravdavali stvaranjem slamnatog čovjeka³⁸ „(...) oni mrze naš način života (...) oni mrze demokraciju i slobodu“ (Mohamedou, 2006:1-2), u kojem se očituje ranije navedena sličnost modernizacijske teorije (koju navode Milardović i Njavro) i kolonijalističkog stava o nadmoći vlastite kulture i društvenog uređenja. Nepotpuno razrješavanje Zaljevskog rata na ratni ili diplomatski način ostavilo je mnogo otvorenih pitanja i aktivnih sukoba koji su eskalirali devedesetih godina i kulminirali 2001. godine. No, važno je napomenuti kako je temelj gotovo svih sukoba na Bliskom istoku, od pedesetih godina 20. stoljeća i početka Hladnog rata do 21. stoljeća, bio ekonomski; glavni pokretač američke i sovjetske destabilizacijske politike Bliskog istoka bio je strateški interes za naftom (globalresearch.ca, 2018). Upravo u toj činjenici i slučaju Bliskog istoka, vidljivi su učinci vladavine tržišta i fenomena globalizma, a proizašle sukobe i konflikte je moguće promatrati kao njihovu posljedicu, ali i kao oruđa tržišta za korištenje nepostojanja stabilne državne vlasti koja bi mogla umanjiti mogućnost eksploatacije prirodnih resursa.

S obzirom na varijante sukoba dosad predstavljene u ovom radu, kao i konteksta sukoba u virtualnom prostoru, o kojemu će biti više riječi u nastavku rada, nužno je utvrditi moguće kategorije, odnosno forme sukoba prema elementima putem kojih se manifestiraju³⁹. Ho-Won Jeong navodi kako postoje dvije osnovne forme sukoba – destruktivan i konstruktivan sukob (Jeong, 2008:13-15). Prema njemu, destruktivni i konstruktivni sukob razlikuju se prema „(...) kontekstu borbe i komunikacijskih uzoraka (...)“, potom prema okvirima „(...)izvodljivosti transformacije suparničkih odnosa (...)“, pitanju olakšavaju li sukobljene strane međusobnu komunikaciju ili je otežavaju, a ključni čimbenik čine odabrane metode vođenja sukoba (Jeong, 2008:14). Detaljniji prikaz navedenih formi sukoba bit će predstavljen u idućem dijelu ovog rada.

³⁸ Slamnati čovjek ili strašilo je logički nevaljan argument koji se koristi u retorici i diskursu. „Zamjena stvarne pozicije ili argumenta osobe iskrivljenom, pretjeranom ili pogrešno predstavljenom verzijom pozicije argumenta“ (Bennet, 2012:178).

³⁹ Prema enciklopedija.hr: „manifestacija (kasnolat. *manifestatio*, prema lat. *manifestare*: očitovati, jasno pokazati). 1. Objavljivanje, vidljivo (vanjsko) očitovanje nekog unutrašnjeg stanja, zbivanja, osjećaja, raspoloženja (životne, psihol. manifestacije; manifestacije radosti, straha, bijesa)“ (enciklopedija.hr, n.d.).

3. Sukob u kontekstu virtualnog prostora

U dosadašnjim je primjerima fokus bio na fizičkoj domeni, odnosno na materijalnim aspektima destruktivnih sukoba. Sukob je jedna od stalno primjetnih i konstantnih⁴⁰ karakteristika društva (ljudskog, kao i, kako je spomenuto u uvodu ovog rada, životinjskog), koja se očituje putem faktora poput osjetilnih učinaka te tjelesnih, društvenih, ekonomskih, znanstvenih i drugih posljedica i promjena koje uzrokuju njegovi različiti oblici. Kako bi došlo do formiranja sukoba, nužan je proces aktualizacije potencijalnosti sukoba kojim sukob postaje aktualan. Prema Hrvatskom jezičnom portalu, pojam „aktualan“ definira se kao: „1. koji je u sadašnjem trenutku, koji je sada, koji se tiče današnjice, današnjeg svijeta; sadašnji, suvremeni“; „*fil.* koji je realiziran, *opr.* virtualan, potencijalan“ (Hrvatski jezični portal, n.d.). Isti izvor pojam „virtualan“ definira kao: „1. a. koji postoji u prividu ili proizlazi iz privida, a ne iz realnosti; nestvaran, izmišljen b. *fil.* koji se nalazi ili koji je prisutan u nekoj drugoj stvarnosti c. *lingv.* koji se odnosi na jezik kao sustav (*langue*) za razliku od govora koji pripada aktualnoj stvarnosti (F. de Saussure) d. potencijalan, moguć“ (Hrvatski jezični portal, n.d.). Kao što će biti prikazano u narednom dijelu ovog rada, aktualno i virtualno jesu u oprečnoj poziciji, ali se istodobno nalaze u binarnom odnosu. Pritom je karakterizacija virtualnog kao nestvarnog ili nerealnog nije primjenjiva – Castells objašnjava kako se ljudsko iskustvo stvarnosti oduvijek temeljilo na „(...) percipiranju putem simbola koji uokviruju praksu sa značenjima koja izbjegavaju strogu semantičku definiciju“ te „„nekođirano“ stvarno iskustvo nikada nije postojalo“, a „svaka se stvarnost komunicira putem simbola“ te „u ljudskoj, interaktivnoj komunikaciji su, neovisno o mediju, svi simboli donekle izmješteni u odnosu spram semantičkog značenja koje im je dodijeljeno“, stoga je „čitava stvarnost percipirana virtualno“ (Castells, 2010:403). U definiranju virtualnog, Gilles Deleuze napominje kako virtualno nije u suprotnosti sa realnim, već je i samo posve realno, ono se ne realizira, već aktualizira (Deleuze, 1994:211).

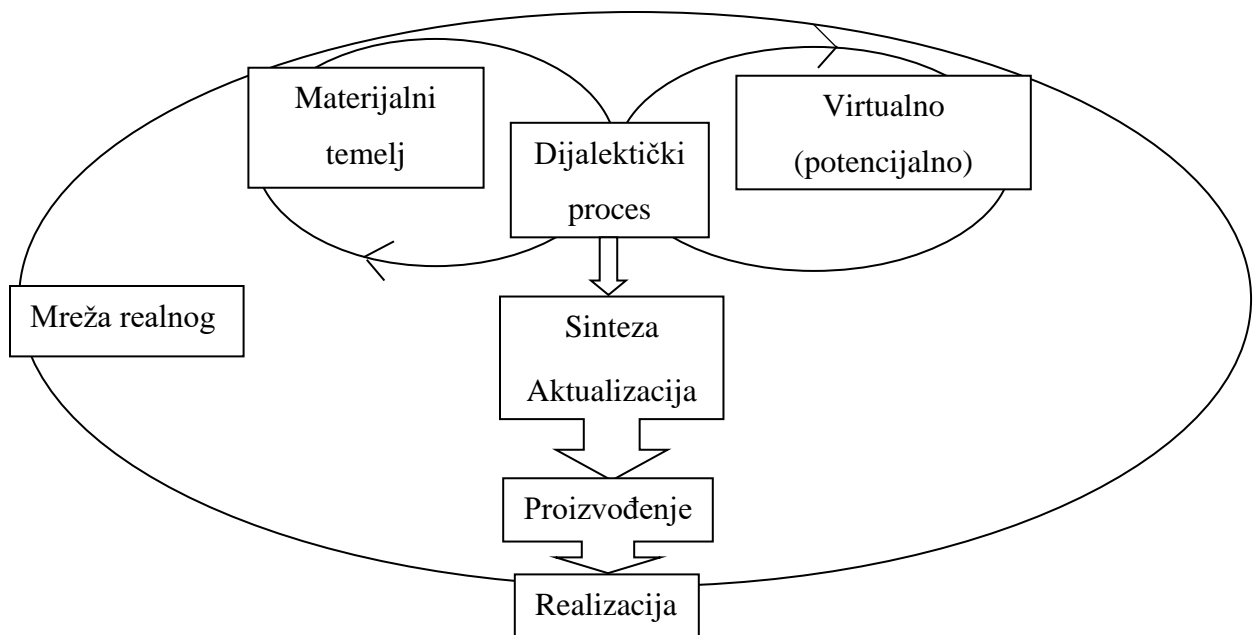
Drugim riječima, sukob je neprekidno prisutan u svakom trenutku manifestacije svojih formi te njihove emergencije u različitim okolnostima u kojima se te forme raspliću. U nematerijalnoj, to jest, virtualnoj domeni, sukob je stvaran u svojoj potencijalnosti, odnosno latentnosti. Iz virtualnog se sukob i njegove forme aktualiziraju posredstvom medija poput oralne komunikacije i medijskih tehnologija. Za jasniju analizu sukoba u kibernetičkom prostoru, u dijelovima 3.2. –

⁴⁰ „Konstantno“ ovdje podrazumijeva ukupnost oblika sukoba i njihovog djelovanja te pretpostavku da se sukobi neprestano odigravaju u svim aspektima života.

3.5. pobliže će biti razmotreni mediji koji su prethodili digitalnim mrežama koje konstituiraju kibernetički prostor te njihov utjecaj na sukob.

3.1. Definiranje „virtualnog“ i aktualizacija sukoba

U „*Différence et Répétition*“, Deleuze pojašnjava kako do geneze ideja i entiteta dolazi između virtualnog i njegove aktualizacije, odnosno „(...) prelazi iz strukture u svoju inkarnaciju, iz uvjeta problema u slučaj rješenja, iz diferencijalnih elemenata i njihovih idealnih veza u aktualne termine i različite realne relacije koje u svakom trenutku konstituiraju aktualnost vremena“ (Deleuze, 1994:183). Prema Deleuzeovom shvaćanju, virtualnost predstavlja trenutak stvarnog stanja ideje ili entiteta prije njegove aktualizacije. Deleuze za taj trenutak koristi naziv „virtualno vrijeme“ te navodi kako je ono skup logičkih, idealnih i dijalektičkih vremena svake strukture do čije aktualizacije dolazi putem diferenciranja ili razlikovanja elemenata prema njihovim karakteristikama specifičnim s obzirom na okolnosti trenutka aktualizacije. Deleuze daje primjer organizma u kojemu do aktualizacije dolazi „(...) istovremeno s lokalnom diferencijacijom dijelova, globalnom formacijom unutarnjeg miljea te rješenja postavljenog unutar polja konstitucije organizma“ (Deleuze, 1994:210-211). Aktualizacija stoga ovisi o razlikama i odnosima između elemenata koje se formiraju dok ideja ili entitet postoje istodobno u virtualnom i realnom.

Grafikon 1. Vizualni prikaz dijalektike materijalnog i virtualnog, aktualizacije, proizvođenja i realizacije (sastavljeno prema Deleuzeovom (Deleuze, 1994:183) i Levyjevom (Levy, 1998:48) opisu procesa aktualizacije)

Realno (u mjeri u kojoj ga je moguće ljudski spoznati) počiva istodobno na materijalnim temeljima i konstantnoj latentnosti koje dovode stvari do instance realizacije. Slijedom toga, virtualno nije u oprečnoj poziciji spram realnog, kao njegova suprotnost, niti mu je u hijerarhijski podređenom položaju. Realno bi bilo primjerenije predočiti poput mreže postojanja stvari i odnosa među njima. U psihoanalizi, realno predstavlja prazninu, „(...) realno (...) opstoji samo zbog svoje virtualne konstitucije koja počiva na praznini u koju se rekurzivno upisuju značenja. Tek Lacanov dijalektički izvod omogućuje razumijevanje karaktera virtualnog kao prostora koji, iako ne postoji - proizvodi“ (Peović Vuković, 2014:124). Realno jest rezultat dijalektičkog procesa između materijalnog i virtualnog: ono je ukupnost konstitucija čvorišta te veza i odnosa među različitim čvorištima mreže. Čvorište mreže čine akcija ili pojava, djelovanje ili opredmećenje, a njegova formacija je rezultat sinteze materijalnog i virtualnog, odnosno aktualizacije ideje. S obzirom na činjenicu da sama aktualizacija ne jamči uspostavljanje čvorišta u mreži realnog (pokret učinjen prema realizaciji akcije rada može biti prekinut i ostati nedovršen), jaz između aktualizacije i realizacije je moguće premostiti hajdegerijanskim shvaćanjem pro-iz-vođenja, odnosno „otkrivanja“ kroz prelazak iz skrivenosti u neskrivenost (Heidegger, 1977:9-12). Proizvođenje predstavlja instancu u kojoj aktualizacija ideje počinje, putem djelovanja, otkrivati virtualno na materijalnom temelju te poprimati svoj konačni oblik. Realizacija predstavlja krajnji cilj ovog procesa kojim nešto proizvedeno zauzima mjesto čvorišta u mreži realnog, a njegov opstanak ovisi o vezama i odnosima s drugim čvorištima mreže.

Pierre Levy proces kojim nešto iz aktualnog i realnog prelazi u virtualno naziva virtualizacija. Prema njemu, kada objekt prelazi u virtualno, prolazi kroz desupstancijaciju koja ima dvije osnovne pretpostavke: prvo, deterritorijalizaciju te drugo, dijalektizaciju u obliku Mobiusovog efekta⁴¹ kojeg čine dijeljenje privatnih elemenata s jedne strane petlje i subjektivne, dinamičke integracije različitih percepcijskih modaliteta (posredstvom medija) s druge (Levy,

⁴¹ Mobiusov efekt ili Mobiusova petlja je jednostrani oblik zaokrenut jednom i spojen na krajevima. Primjer Mobiusove petlje moguće je dobiti tako da se traka papira zaokrene za 180 stupnjeva i njeni krajevi se potom spoje. Mobiusov efekt u kontekstu virtualnog predstavlja način na koji pri aktualizaciji dolazi do ostvarenja jedne od potencija koja definira aktualizirani oblik.

1998:39, 169). U kontekstu virtualnog, Levy deterritorijalizaciju shvaća kao proces gubljenja elemenata materijalnog koji uvjetuju realizaciju, ali uz zadržavanje veza u odnosima koji uvjetuju poziciju u mreži realnog (Levy, 1998:115-135). Levy dijalektizaciju objašnjava na primjeru prahistorijskog čovjeka koji vidi granu, prepoznaje ju, ali je istodobno, iniciranjem dijalektičkog procesa, vidi duplo, odnosno vidi i njen *potencijal*. Navodi kako iniciranjem dijalektičkog procesa, čovjek zamišlja štap. Grana postaje znak (zauzimajući mjesto u mreži značenja), a njene potencijalne aktualizacije postoje usporedno s njom, vezujući svoja značenja na njenu mrežu značenja te je ona istodobno i grana i virtualni štap (Levy, 1998:116). Levy tvrdi da sva tehnologija i njen razvoj funkcioniraju na istom principu, na dijalektici aktualnog i virtualnog, realiziranog i potencijalnog (Levy, 1998:116).

Prema Levyju, virtualizaciju je moguće promatrati kao proces aktualizacije unazad: aktualizacija podrazumijeva polazak od problema prema njegovom rješenju, a virtualizacija polazak od rješenja prema različitom problemu (Levy, 1998:26-27) Prema tom shvaćanju, u procesu virtualizacije, virtualizirani objekt ili entitet (ili čvor u mreži realnog) postaje virtualni artefakt, gubeći svoju materijalnu supstanciju, no zadržavajući veze i odnose s drugim čvorištima u mreži realnog. Na taj način, virtualizacijom objekta ili entiteta dolazi do odmaka od aktualnog prostora i vremena, od fizičkog trenutka. Primjerice, grupe na društvenim mrežama nisu formirane unutar okvira materijalnog mjesta djelovanja, njeni elementi (članovi ili skupine članova) su „raspršeni“ ili decentralizirani te se njihova komunikacija odvija neovisno o geografskom položaju. U virtualnom prostoru, drugim riječima, virtualizacija omogućuje oblik kolektivne, dijeljene percepcije među ljudima koji sudjeluju u istodobnom korištenju određenog medija, često bez prostornih i vremenskih barijera. Levy nudi primjer hiperteksta koji iako može, kao digitalna datoteka, imati adresu, „(...) ona je privremena i relativno beznačajna. Deterritorijaliziran, potpuno prisutan u svim svojim postojećim verzijama, kopijama i projekcijama, lišen inercije, sveprisutni stanovnik kibernetičkog prostora, hipertekst pomaže proizvodnji događaja tekstualne aktualizacije, navigacije i čitanja. Samo je za takve događaje moguće reći da su doista situirani. Iako mu je potreban stvarni, fizički supstrat za opstanak i aktualizaciju, nemjerljivi hipertekst nema mjesto“ (Levy, 1998:28).

Kod sukoba će stoga problem njegove aktualizacije te njegovo proizvođenje i realizacija u destruktivno ili konstruktivno razrješenje ovisiti o njegovoj varijabilnoj dijalektici u

virtualnom. Ključnu ulogu u virtualizaciji aktualnog ima komunikacija koja, kao sposobnost kodiranja, dijeljenja i dekodiranja informacija, uzimajući pritom u obzir prostorne, vremenske i tehnološke determinante, dovodi aktere u instance kolektivne percepcije. Na primjer, dvoje poljoprivrednika sa susjednim poljima nalazi se pred problemom određenja granice između njihovih posjeda. Granica i način rješavanja problema njenog određenja su virtualni. Aktualizacija, a naposljetku i realizacija instance sukoba te njeno razrješenje ovise o dijalektičkom procesu koji se intrinzično odvija kod oba poljoprivrednika, a istodobno i ekstrinzično posredstvom komunikacijskih medija. Slijedom prikazanim u grafikonu 1, sintezom dijalektike između materijalnog temelja (fizičkog prostora polja) i virtualnog (potencijalne varijante granice i interesa pojedinog aktera) dolazi do aktualizacije potencijalnog rješenja te proizvođenja (djelovanja) suprotstavljenih aktera što, naposljetku rezultira realizacijom procesa sukoba i njegovih posljedica. U navedenom slučaju sukob može biti destruktivan odnosno eskalirati do svađe ili fizičkog obračuna (u slučaju graničnog spora između država može eskalirati do rata) ili može biti konstruktivan i razriješen raspravom, iznošenjem poznatih činjenica te sporazumom. U oba slučaja, instanca sukoba ima konačno razrješenje u negativnim ili pozitivnim posljedicama. Pod negativne posljedice sukoba je moguće svrstati tjelesno, emocionalno ili materijalno oštećenje, gubitak slobode, korupciju i slično, a njegove pozitivne posljedice uključuju znanstveni, tehnološki i društveni napredak, izgradnju i jačanje konstruktivnih odnosa, toleranciju i suživot i tako dalje.

Konačni ishod i razrješenje sukoba ovisi, prije svega, o odlukama koje akteri donesu prema predstavljenoj i odabranoj potencijalnosti, ali i o odabranom mediju. Mediji prijenosa informacija i aktualizacije sukoba igraju ključnu ulogu u konstrukciji vremenskih i prostornih okvira sukoba, a upravo je iz načina njihove upotrebe (barem u osnovi) moguće interpretirati oblik sukoba koji se aktualizira. U nastavku će biti više govora o komunikacijskim medijima koji mogu biti tjelesni poput govora i gesta te tehnološki poput pisma i telekomunikacija, a ovisno o načinu njihove primjene, destruktivno ili konstruktivno orijentirani.

Sukob je moguće svrstati u četiri kategorije definirane prema vrsti i odnosu elemenata koji čine instancu sukoba kao i prema položaju tih elemenata u prostoru i vremenu (Tablica 1). Sukob je *per se* neutralna pojava i, kao takav, može biti destruktivan ili konstruktivan, ali i virtualan i aktualiziran. Pritom se virtualizacija, a u značajnoj mjeri, i aktualizacija – po strani od one koja se

nužno odvija u materijalnoj domeni – ostvaruje posredstvom medija. Primjeri i teorije do sada navedeni odnosili su se većim dijelom na destruktivne sukobe i njihove fizičke i materijalne aspekte poput rata kao najekstremnijeg.

Prvu kategoriju sukoba čine aktualizirani⁴² destruktivni sukobi u materijalnom prostoru koji se manifestiraju putem instanci nasilja, zlostavljanja, uništenja, neetičnog ponašanja i odnošenja te gubitka kontrole. Prema svim ranije navedenim argumentima, definiciju destruktivnog sukoba moguće je formulirati na sljedeći način: destruktivni sukob jest proces koji se javlja uslijed eskalacije napetosti između težnji dvaju ili više aktera (ili skupina aktera) uzrokovanih suprotnim interesima, dovoljno jakim da opravdaju rizik potencijalno štetnih ili kobnih posljedica za aktere sukoba.

Druga kategorija odnosi se na aktualiziran konstruktivan sukob. Konstruktivan sukob podrazumijeva nenasilno, uvažavajuće i empatijsko razrješavanje situacije suprotstavljenih interesa aktera (Jeong, 2008:15). Aktualiziran konstruktivni sukob u materijalnom prostoru karakteriziraju djelotvorna fizička i intelektualna suradnja, pregovaranje i kompromis, napredak znanosti, tehnologije, industrije te jačanje društvenih veza i povjerenja. Primjeri navedene vrste sukoba su sportska natjecanja kao odmjeravanja fizičkih i intelektualnih sposobnosti te vještina, konstruktivna kritika rada u svrhu napretka ili olakšavanja produktivne akcije, društvene, znanstvene i političke debate te humor kao sredstvo ublažavanja destruktivnog potencijala. Proizlazi, stoga, da je konstruktivni sukob proces identifikacije problema ili izvora sukoba, dijaloga i dijalektike između sukobljenih aktera te zajednički pronalazak razrješenja izvora sukoba. Na primjer, u sportskom natjecanju je postavljen jasan cilj koji pojedinci ili skupina nastoje ostvariti koristeći različite strategije i odmjeravajući pritom svoje sposobnosti s protivnicima.

Nastavno na podjelu sukoba na destruktivni i konstruktivni, sukob je moguće promatrati i kroz dimenziju virtualnog prostora stoga se treća i četvrta kategorija sukoba odnose se na sukob u

⁴² Pojam aktualnog u filozofiji predstavlja instancu realizacije, te je oprečan pojmovima virtualno i potencijalno (Hrvatski jezični portal, n.d.). Gilles Deleuze aktualno promatra unutar njegovog spacijalno – temporalnog konteksta kao nešto što posjeduje supstanciju ili osnovu za materijalizaciju u određenom trenutku ili vremenskom periodu. Deleuze daje primjer ideje koja, u stanju mnogostrukosti tijekom konceptualne faze, nema supstantiv, ona je prazan diskurs i nije u domeni mogućeg, već virtualnog. Pri emergenciji ideje dakle, elementi koji tvore njenu mnogostrukost ne posjeduju smislenu formu i funkciju, stoga kako bi se ideja aktualizirala, njeni elementi moraju biti determinirani, a višestruke idealne veze između njih istodobno se aktualizirati u odnosu prostornih i vremenskih veza (Deleuze, 1994:183-184)

domeni virtualnog prostora i vremena. Virtualni prostor i vrijeme podrazumijevaju zamišljeni prostor interakcije u kojem ne dolazi do izravnog fizičkog kontakta između aktera, već se odvija percipiranje situacije, proces unutarnje dijalektike kod svakog aktera te komunikacija između aktera. Virtualni sukob, koji se manifestira nadomak aktualnom, vođen je posredstvom organskih medija poput vokalne komunikacije te medijskih tehnologija poput pisma, telekomunikacija i Interneta. Treću kategoriju sukoba stoga čini virtualizirani destruktivni sukob koji podrazumijeva destruktivne namjere i virtualizirano destruktivno ponašanje, a manifestira se u primjerima difamacije, negativnog profiliranja, špijunaže te kibernetičkog kriminala i ratovanja. Četvrta kategorija sukoba je virtualizirani konstruktivni sukob kojeg tvore elementi poput produktivne komunikacije, upotrebe znanja i vještina te suradnje među akterima posredstvom medija. Na primjer, telefonska rasprava, društvena kritika u novinama, radiju ili filmu, e-sportovi i, posebice u posljednjih tridesetak godina, jačanje participativne kulture⁴³ u kibernetičkom prostoru.

	Destruktivni sukob	Konstruktivni sukob
Aktualizirani/ realizirani sukob	<ul style="list-style-type: none"> - Nasilje - Uništavanje - Gubitak kontrole - Rat - Fizički obračun - Svađa 	<ul style="list-style-type: none"> - Suradnja - Pregovaranje - Kompromis - Sport - Konstruktivna kritika - Humor
Virtualizirani sukob	<ul style="list-style-type: none"> - Destruktivne namjere i ponašanje u virtualnom - Difamacija - Negativno profiliranje - Lažne vijesti - Kibernetički kriminal i ratovanje 	<ul style="list-style-type: none"> - Produktivna komunikacija - Upotreba znanja i vještina - Telefonska rasprava - E-sport - Društvena kritika i/ili rasprava putem medija

Tablica 1. Elementi i primjeri četiri kategorije sukoba (sastavljeno prema Jeongovoj podjeli na destruktivni i konstruktivni sukob (Jeong, 2008:13-15) te prema Levyjevom prikazu procesa aktualizacije i virtualizacije (Levy, 1998:39-48, 169))

⁴³ U participativnoj kulturi, za razliku od potrošačke, vlada pretpostavka da su potrošači ujedno i proizvođači, odnosno producenti u kulturnoj industriji.

3.2. Uloga medija i komunikacije u sukobu

Jedan od ključnih elemenata interakcije i učinkovitog funkcioniranja svake biološke skupine je sposobnost komunikacije, odnosno prijenosa i dijeljenja određenih relevantnih informacija među članovima skupine ili među različitim skupinama. U suštini, komunikacija osigurava opstanak skupine jer omogućuje distribuciju informacija o potrebama skupine i izvoru njihovog zadovoljenja (položaj izvora hrane), zatim informacija o stanju pojedinca u skupini (plač ili cvilež u slučaju boli), upozoravanje na opasnost (lavež pasa) te iskazivanje prijetnje (režanje). Komunikacija je uvjetovala razvoj medijskih tehnologija u ljudskom društvu te je, s vremenom, nadišla ulogu isključivo biološkog sredstva za opstanak ili razvoja socijalnih odnosa i postala primarni faktor u širenju informacija relevantnih za razvoj i primjenu ideja, znanja i praksi u svim sferama djelovanja. Znanost, umjetnost, politika i brojni drugi primjeri kompleksnih radnji i proizvođenja ovise o komunikacijskim i tehnološkim mogućnostima, što je uočljivo iz osvrta na opći društveni i tehnološki razvoj ljudskih društava tijekom povijesti, koji ukazuje na korelaciju između razvoja komunikacijskih formi i tehnologije i razvoja ljudskog društva (Rufferty, 2017).

Bilježenje i prijenos informacija između elemenata postalo je, razvojem kompleksnijih društvenih struktura, jedan od primarnih uvjeta realiziranog funkcioniranja elemenata strukture poput znanosti, administracije, vojske i trgovine. Uviđanjem nužnosti uspješne komunikacije, tijekom povijesti se javila sve veća potražnja za inovacijama na području komunikacijskih i medijskih tehnologija te tehnološkom infrastrukturom koja bi ih podržala. Harold Innis, jedan od prvih znanstvenika koji su se bavili medijima i komunikacijom u širem smislu, dao je (na primjeru razvoja pisma u Asirskom Carstvu) naslutiti da se nove medijske tehnologije razvijaju zahvaljujući rastućoj potražnji primarno vladajućih i odnosno administrativnih institucija za unapređenjem te olakšavanjem komunikacije u svrhu jačanja moći (Innis, 1986:41). Zbog nedostupnosti obrazovanja i skupoće proizvodnje materijala za bilježenje informacija, komunikacijska tehnologija bila je dostupna isključivo vladajućim klasama te je bila u službi organizacije države i osiguravanja poslušnosti ostalih klasa kroz legitimaciju ideologije⁴⁴. Innis je u proučavanju carstava stavio naglasak na medije kao jedan od glavnih faktora koji determiniraju njihov ustroj i način funkcioniranja te ih podijelio na dvije kategorije: prostorno pristrane i

⁴⁴ Vidjeti primjer u fusnoti 8.

vremenski pristrane⁴⁵. Alexander John Watson, u predgovoru Innisovoj knjizi „*The bias of communication*“, pojašnjava kako je Innis u svojim djelima iznio pretpostavku da karakteristike medija određuju koje će vrste carstava koristiti pojedine medije (Watson, 2008:xviii). Watson iznosi tablicu u kojoj su prikazane karakteristike carstva i medija ovisno o njihovoj orijentaciji (Tablica 2):

„S izdržljivim medijima (Kamen, glina, pergament)	S kratkotrajnim medijima (Papirus, papir, elektronički mediji)
Teški mediji	Lagani mediji
Vremenski orijentirani	Prostorno orijentirani
Trajnost	Ekspanzija
Usmena tradicija	Pismena tradicija
Kontinuitet	Diskontinuitet
Poezija	Vijesti
Religijska vlada	Sekularna/vojna vlada
Jezik	Oružane snage
Duhovnost	Materijalizam
Zadružni čovjek	Individualizam
Uho	Oko
Zemlja	More
Decentralizacija	Centralizacija
Hijerarhija	Demokracija“

Tablica 2 (Watson, 2008:xix).

⁴⁵ Eng. *Space-biased* i *time-biased*. Doslovan prijevod ovih pojmova glasio bi prostorno i vremenski pristrani što u duhu hrvatskog jezika podrazumijeva strogu usmjerenost prema objektu pristranosti, dok orijentacija podrazumijeva općenitije usmjerenje prema objektu.

Innis je iznio zaključak o postojanju uzorka među slučajevima dugovječnijih carstava te ustvrdio da je jedan od faktora njihovog dužeg vijeka postojanja ravnoteža između prostorno i vremenski pristranih medija (Innis, 1986:71, 116). Stabilnost društva, prema Innisu, proizlazi iz njegovog uspješnog pronalaska ravnoteže između prostora i vremena. U slučaju neravnoteže, kada obje medijske forme ne djeluju paralelno, u društvu se javlja mogućnost promjene, a što je neravnoteža veća, veća je i mogućnost promjene (Godffrey, 1986:x). Primjerice, Innis u „*Empire and communications*“ iznosi detaljnu analizu položaja medija u carstvima tijekom povijesti, od doba prije nove ere do 19. i 20. stoljeća, te prikazuje uzorak u odnosu carstava i medija, od političkih, ekonomskih i tehnoloških faktora koji su utjecali na korištenje i razvoj određenog medija do društvenih promjena manjih i većih razmjera. Razvojem tiskarske tehnologije tijekom 15. i 16. stoljeća, došlo je do pomaka u strukturama moći europskih carstava. Pad cijena knjiga i napredak tehnologije tiska omogućili su brži razvoj znanosti i obrazovanja, a tadašnjim znanstvenicima, teolozima i građanima osigurali veću mogućnost izražavanja mišljenja i kritike vladajućih klasa putem propagande. U tom se razdoblju politički sukob u materijalnom, odnosno realnom vremenu počeo sve više premještati u virtualno. Javni prostor je prestajao biti ograničen na gradske trgove i, posredstvom medija knjiga te kasnije novina, ušao u privatni i intimni prostor pojedinca. U počecima razvoja tiskarske tehnologije, Rimokatolička Crkva, koja je do tada držala monopol nad obrazovanjem i izdavaštvom rukopisa, protivila se sve većoj konkurentnosti privatnih tiskara i izdavača tiskanih knjiga na tržištu. Osim ekonomskih razloga, Crkva je u sukobu oko tiska sudjelovala i iz ideoloških i religijskih razloga – naime, rastom popularnosti i širenjem protestantizma, tijekom 16. stoljeća je došlo do sve otvorenijih sukoba između Crkve i svjetovnih vlasti pojedinih carstava, ali i do sukoba među teolozima i svećenicima unutar same Rimokatoličke Crkve (Innis, 1986:144-146). Tisak je omogućio brže i jednostavnije prenošenje vijesti i financijskih izvještaja iz kolonija, omogućivši europskim trgovcima učinkovitiji nadzor i konsolidaciju kapitala što je dovelo do stvaranja europskih financijskih centara koji su nadzirali i raspolagali kapitalom iz kolonijalnih osvajanja Afrike i Amerika. Sve dostupnije obrazovanje među građanima i rast privatnog kapitala uvjetovao je, krajem 16. stoljeća, pojavu prvih buržoaskih struktura, jačanje kapitalizma i opadanje utjecaja staleža svećenstva (Innis, 1986:146-148).

3.3. Tisak, industrijska revolucija i virtualizacija sukoba u ranom kapitalizmu

Centralizacijom državnih vlasti i njihovim odvajanjem od Vatikana te upotrebom prostorno pristranog medija tiska je, tijekom 16. stoljeća, došlo do ubrzanog razvoja književnosti i znanosti, dok je u 17. stoljeću došlo do jačanja moći i utjecaja parlamenata i ideoloških aparata države (Innis, 1986:153). Tisak je prestao biti isključivo medij znanosti, otpora i informiranja građana te postao oruđe političke ekonomije i ideološke propagande. Tijekom 17. stoljeća na području Europe vodili su se sukobi oko tiskanih djela, prvenstveno zbog činjenice da su političke i religijske grupe (poput francuskih Hugenota) koristile tiskane medije knjiga i pamfleta kako bi potkopali vladajuće klase i monarhije (Innis, 1986:155). Sve veća potražnja za vijestima o ratovima i događajima izvan države osigurala je novinama u Europi u 18. stoljeću brzu popularnost, a rast kapitala i proizvodnje, zahvaljujući resursima iz kolonija, u Zapadnoj Europi je doprinio pojavi reklamiranja koje je novinama osiguravalo dodatan izvor prihoda i kapitala za rast. Kolonijalna osvajanja, tehnološki napredak i sve prisutniji rast nacionalističkih tendencija potaknuli su među europskim monarhijama sve jaču konkurenciju i međusobno nepovjerenje što je dovelo i do veće usmjerenosti prema razvoju oružanih snaga i vojne tehnologije (Poe, 2011:107). Upotreba tiska omogućila je razvoj kompleksnih državnih birokracija koje su monarhijama bile potrebne u oporezivanju i vladanju nad sve kompleksnijim i razvijenijim društvima, a potreba za obrazovanim stanovništvom koje bi radilo na novonastalim administrativnim položajima potaknula je države na uvođenje obaveznog obrazovanja (Poe, 2011:107-108).

U Francuskoj su, od samih početaka tiskarske djelatnosti u carstvu, pamfleti bili etablirani medij, služeći interesima hegemonije monarhije, plemstva i religije (Duvall, 2019) te nastojeći osigurati podršku sve pismenijeg naroda. Tijekom Francuske Revolucije, tisak je odigrao ključnu ulogu u političkoj mobilizaciji i obrazovanju tzv. „Treće sile“⁴⁶, odnosno građana i seljaka, zahvaljujući utjecaju književnika, političara i znanstvenika koji su, putem tiskanih pamfleta, promovirali ideje prosvjetiteljstva i demokracije. Sve otvoreniji sukobi između revolucionara i

⁴⁶ Pojam triju sila proizlazi iz srednjovjekovnog tripartitnog ustroja feudalnog društva koje su tvorile tri skupine: svećenstvo (prva sila), aristokracija (druga sila) te kmetovi, a kasnije i građani koji su zajedno činili treću silu. Vlast je najvećim dijelom bila u rukama aristokracije i predstavnik religije, dok su najmanji udio imali kmetovi i radnici. U parlamentarnim monarhijama su tri sile imale pravo na predstavništvo u parlamentu (Scruton, 2007:223). Potpunim padom feudalizma, iz tripartitne su podjele proizašle klase definirane primarno prema ekonomskim okvirima, a razvojem modernijih državnih ustroja i jačanjem demokratskih tendencija, vlast se počela dijeliti na tri primarne „sile“, „društvena stupa“ ili „vlasti“ – legislativnu, administrativnu i sudsku vlast.

monarhije, vođeni putem pamfleta, a u kombinaciji s fizičkim sukobima, rezultirali su jednim od prvih primjera tzv. „hibridnog rata“, u njegovom suvremenom poimanju. Pojam hibridnog ratovanja podrazumijeva korištenje konvencionalnih vojnih resursa i taktika (vojske, ratnih strojeva, oružja itd) i nekonvencionalnih, koji mogu varirati od diplomacije, manipulacije informacijama, korištenjem civilnog sektora i drugih. U suvremenom se shvaćanju pojam hibridnog rata koristi u svrhu naglašavanja zamućenih granica ratovanja (Mansoor, 2012:1-2).

Tisak je u kolonijama u 18. i 19. stoljeću također odigrao istaknutu ulogu u sukobu između kolonizatora i koloniziranih naroda. Centralističke europske monarhije, koje su polagale prava na kolonizirane teritorije u Africi, Aziji te Sjevernoj i Južnoj Americi, nastojale su učvrstiti svoju vlast i utjecaj nad kolonijama, no zahvaljujući ubrzanom širenju tehnologije tiska u privatnom sektoru, kritičari kolonijalnih carstava imali su u kolonijama, ironično, veću slobodu izražavanja mišljenja u tisku. Razlog tomu je, kako navodi Innis, u činjenici da su se kolonije, zahvaljujući prvenstveno udaljenosti od države-kolonizatora te priljevu političkih imigranata, uspjevale oduprijeti formalnim zabranama tiska i cenzuri (Innis, 1986:157).

Innis, na primjeru britanskih kolonija u Sjevernoj Americi, upućuje upravo na tiskarsku praksu⁴⁷ kao jednog od primjera otpora prema britanskoj kolonijalističkoj politici te navodi primjer uvođenja poreza u obliku zapečaćenih papira⁴⁸ 1765. Rastom proizvodnje papira i tiskarskih strojeva, američke su kolonije bile u mogućnosti proizvoditi vlastite medije koji bi povezivali kulturne, političke i ekonomske elemente društva. Odgovor tiskara na nametnuti porez i okolnosti koje su na kraju eskalirale u otvorenu pobunu opisuje David Ramsay 1789. godine: „Tiskari, kada na njih ne utječe vlada, općenito su se priklonili strani slobode, a nisu ni manje izuzeti od pažnje prema profitu svoje profesije. Porez na papir⁴⁹ koji je otvoreno napao prvo [slobodu tiska] i zaprijetio velikim smanjenjem drugoga [profita], uzrokovao je njihovo zajedničko i žarko protivljenje. Javnosti su dnevno predstavljali originalne disertacije, nastojeći

⁴⁷ Tisak se kao industrija razvija tek u 19. stoljeću.

⁴⁸ Tzv. *American Stamp Act* – Porez koji je britanski parlament pokušao uvesti u Sjevernoameričke kolonije 1765. godine, a kojim je Britanija nastojala ozakoniti korištenje isključivo papira s carinskim pečatom i proizvedenog u Britaniji kako bi povećala prihode matične države na teret kolonija (Ramsay, 1789).

⁴⁹ *Izv. Stamp duty*

dokazati da, ako se porez na papir učini operativnim, američkim će slobodama doći kraj, a njihovi posjedi potencijalno⁵⁰ pripasti njihovim trans-atlantskim supodanicima“ (Ramsay, 1789).

Iz navedenog je citata razvidno kako su temelji suvremene percepcije kapitalizma i demokracije kao nerazdvojivih, barem u Sjedinjenim Državama, bili postavljeni u 18. stoljeću, između ostalog upravo pobunom kolonijalnih tiskara. Innis piše kako su tiskari, zahvaljujući rastu proizvodnje i ulozi u proizvodnji papira u kolonijama, imali veliku moć u ideološkoj i ekonomskoj sferi života u kolonijama te su bili u mogućnosti koristiti tu moć u svrhu utjecanja na zakone, proizvodnju i javno mnijenje (Innis, 1986:156-157). Pisari, i tiskari koji su ih podupirali, igrali su ključnu ulogu u stvaranju američkog nacionalnog identiteta koji je, u ranim fazama, bio popularno legitimiran putem otpora prema britanskoj vlasti. Suradnja privatnog sektora (obrtnika) s kulturnim sektorom u Sjevernoj Americi je praksa koja se razvijala prije i nakon Američke revolucije, postavši temeljem nastanka novog oblika političke ekonomije u kojoj su privatni interesi kapitalista te kulturni, ekonomski i politički interesi društva postali čvrsto vezani. Tiskari sjevernoameričkih kolonija 18. stoljeća eklatantno su primjer utjecanja ekonomske, društvene i političke moći pojedinaca i privatnih interesa te je iz tog je razloga o razdoblju prije Američke revolucije u sjevernoameričkim kolonijama donekle moguće govoriti i kao o razdoblju razvoja kapitalizma i emergencije sjevernoameričke buržoazije unutar novonastalih okvira liberalne demokracije.

Industrijskom revolucijom, primarno izumom i upotrebom parnog stroja, došlo je do omasovljenja tiska i potrebe za širenjem tržišta tiskanih medija. Sve obrazovanija i pismenija populacija predstavljala je i veću potražnju za informacijama koju su sve brojniji tiskani mediji odnosno, izdavači, nastojali zadovoljiti šireći opseg tiskanog sadržaja kako bi održali dostatnu tiražu, zadovoljili potrebe rastućeg tržišta i postali konkurentniji u sve globaliziranijem svijetu. Suradnja s dopisnicima i upotreba usluge telegrafa omogućile su novinama da, u brzini globalne komunikacije i dobivanja relevantnih informacija iz prve ruke, nadmaše i sama carstva, odnosno države (Conboy, 2004:115), ali su uz rast tiraže dovele do povećanja troškova.

Tisak i novinarstvo su u relativno kratkom roku, od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, zauzeli mjesto tzv. „Četvrte sile“, odnosno relevantnog dijela političkog ustroja izvan državotvornih sustava moći. Do prve polovice 19. stoljeća, politički sve utjecajnije novinarstvo se nastojalo

⁵⁰ Ramsay koristi izraz *virtually* čime ukazuje na latentnost situacije.

distancirati od utjecaja vlasti, „(...) nastojeći se smjestiti u kontekst borbe za „slobodni“ tisak. Od sredine stoljeća [19.] ta je sloboda bila sve više formulirana u ekonomskim okvirima (...)“ (Conboy, 2004:110). Ekonomski okviri, o kojima govori Conboy, primarno su se odnosili na činjenicu da su se novine gotovo potpuno oslanjale na oglašavanje kao dominantni izvor prihoda što je značilo da su se morale odmaknuti od svog prvotnog statusa kao „glasa naroda“ i suzdržati se od pretjerane kritike postojećeg ekonomskog i političkog ustroja (Conboy, 2004:109). Rastućom demokratizacijom zapadnih društava te sve većim udjelom privatnog interesa i kapitala u politici, novinarstvo je prestalo biti isključivo oblik subverzije centralističkih vlada i počelo se priklanjati njihovoj hegemoniji.

3.4. Razvoj i širenje elektroničkih medija

U industrijaliziranim društvima kraja 19. i početka 20. stoljeća, brzina tiska je u prijenosu informacija postajala nedostatna za potrebe sve kompleksnijeg globalnog tržišta, a njegova je jednosmjerna priroda postajala rastuća barijera za političke i društvene strukture. Marshall Poe ukazuje upravo na problematiku jednosmjerne ili monološke prirode tiska, navodeći kako je tiskani medij u svakom političkom režimu podložan hegemoniji struktura vlasti. Navodi, primjerice, kako u liberalnom kapitalizmu tisak zadržava privid neovisnosti, ali njime svakodnevno manipuliraju privatni, politički i korporativni interesi (Poe, 2011:137), dok u autoritarnijim društvima potpada pod državnu vlast i postaje glasilo vladajuće partije ili trpi cenzuru. Tisak je u ekonomiji te političkim i društvenim strukturama osigurao položaj medija kao jednog od temeljnih uvjeta suvremenih društava te ključnog sredstva obrazovanja, propagande, indoktrinacije i demokracije. Ekonomski i legalni okviri, u kojima je tisak djelovao do 20. stoljeća, postavili su operativne temelje za prihvaćanje elektroničkih medija, primarno radija, a kasnije i televizije.

Elektronički mediji pojavili su se tijekom 19. stoljeća kao revolucionarni uređaji za komunikaciju i prijenos informacija na daljinu. Električni telegraf, telefon, film i fonograf, samo su neki od brojnih inovacija na području pohrane i prijenosa informacija, no prvi elektronički mediji koji su označili promjenu u općem percipiranju medija bili su radio i televizija. Njihov je globalni utjecaj tijekom 20. stoljeća bio toliki da se 20. stoljeće naziva i „stoljećem emitiranja“ (Hilliard, 2005). Poe razvoj elektroničkih audiovizualnih medija analizira prema *push* i *pull* faktorima koji su utjecali na njihovo prihvaćanje i široku upotrebu. Navodi rastući interes

korporacija u proizvodnji i promicanju audiovizualnih medija i njihovog sadržaja zbog njihovog velikog oglašivačkog potencijala što se pokazalo kao jedan od *push*⁵¹ faktora čija je posljedica bila rastuća ponuda i dostupnost sadržaja te tehnologije za njegovu reprodukciju (Poe, 2011:158). Također, pod *push* faktorom Poe podrazumijeva kompleksniji sustav uzroka koji su doveli do krajnjeg statusa audiovizualnih medija kao svakodnevnih objekata u kućanstvima, a tiču se primarno narodnih navika i običaja razonode (Poe, 2011:158). Prije, ali i nakon, pojave i razvoja tiska, narodi (koje je u većini činilo ruralno stanovništvo) pronalazili su razonodu od svakodnevnog rada u organiziranim aktivnostima poput slavlja, sajmovi i igara putem kojih su mogli prisustvovati izvođenju i reprezentaciji umjetnosti i zabave (Poe, 2011:155), a koje su bile podložne vjerskoj i političkoj cenzuri. Iako navodi kako je doba tiska moguće promatrati kao početak masovnih medija i ulazak u informacijsko doba (Poe, 2011:153), tek je tijekom industrijske revolucije i povećanja populacije u gradovima došlo do slabljenja utjecaja religije na umjetnost, dok je demokratizacija dovela do smanjenja pritiska državne cenzure, što je naposljetku rezultiralo jačanjem izvedbeno-scenske umjetnosti i pojavom kabareta, burleske i striptiza (Poe, 2011:157). *Pull*⁵² faktore su predstavljali kombinirani organizirani interesi industrije koja je bila usmjerena na proizvodnju želje, zatim socijalne države čiji je resor bilo zdravstvo, obrazovanje i životni standard te naposljetku, kulture liberalizma koja je podrazumijevala sve veće uključanje obrazovane populacije u produkciju i konzumaciju kulturnih proizvoda (Poe, 2011:163).

Zahvaljujući vojnom ulaganju u razvoj radijske tehnologije tijekom Prvog svjetskog rata dvadesetih godina prošlog stoljeća, rastom broja radio postaja i sve dostupnijom radijskom tehnologijom, radio je ušao u široku upotrebu i postao uobičajen dio kućanstava srednje klase. Osim zabavnog, glazbenog, sportskog i informativnog sadržaja, od samih početaka radio postaja, radijski sadržaj je bio pod snažnim utjecajem politike i industrije odnosa s javnošću. Tako je primjerice 1921. godine po prvi puta na radiju emitiran govor jednog američkog predsjednika, Warrena G. Hardinga, a već 1922. godine, na radio postaji WEA, u vlasništvu AT&T-a, emitirana je i prva radijska reklama (Hilliard, 2005:29). Radio se pokazao dominantnim medijem u proizvodnji pristanka i želje, kao platforma za izravan utjecaj na glasača, odnosno konzumenta.

⁵¹ Eng. *Push* – potisni

⁵² Eng. *Pull* – privlačni

Jedan od najpoznatijih primjera prikaza potencijalne moći masovnih medija iz njihovog ranog razdoblja jest emitiranje radio drame „Rat svjetova“ 1938., napisane prema romanu H. G. Wellsa, u izvedbi Orsona Wellesa. Slučaj koji je postao svojevrsna legenda⁵³ u modernoj povijesti medija govori u prilog njihovom dijalektičkom potencijalu i diskurzivnoj moći na dvije razine. Prvo, panika koja je nastala među slušateljima prilikom emitiranja programa dokaz je moći koju elektronički audiovizualni mediji posjeduju zahvaljujući svojoj neposrednosti i dodijeljenoj legitimnosti. Drugo, iako su podaci dobiveni istraživanjem slučaja pokazali kako je opseg nastale panike bio uvelike manji nego što su novine dale naslutiti⁵⁴ (Pooley i Socolow, 2013), ostaje činjenica da je do panike diljem Sjedinjenih Država zaista došlo (Schwartz, 2013:95), što je dovelo u pitanje legitimnost autoriteta medija i informativnog programa, otvorivši put za propitivanje diseminacije informacija i analizu „lažnih vijesti“. Kada je riječ o sukobu, uloga medija u doba informacijskog kapitalizma nadilazi ulogu posrednika između aktualnih zbivanja u javnom prostoru i pojedinaca u privatnom. Pristranost medija te utjecaj na same događaje i njihove okolnosti u javnom prostoru čini ih sudionicima, odnosno zasebnom interesnom skupinom na polju sukoba, a njihova im moć nad distribucijom i proizvodnjom informacija osigurava položaj autoriteta.

4. Sukob u kibernetičkom prostoru

Puni opseg potencijalnog utjecaja medija na društvo je nemoguće potpuno odrediti. S jedne je strane neporeciva činjenica da je svako uvođenje nove vrste medija na specifičan način promijenilo postojeći način tehničkog funkcioniranja pojedinih aspekata društva, no s druge je strane problematično medijima pridavati svojstva aktivnih subjekata (što će biti razjašnjeno u idućem dijelu na primjeru Marshalla McLuhana). Uloga medija kao posrednika, svjedoka i sudionika rasprostire se od događaja na mikro razini, poput kratkih interakcija, razgovora te djelovanja i sudjelovanja u svakodnevnim aktivnostima do događaja na makro razini kao što su politički izbori, donošenje zakona te ratovi. Omasovljivanjem prostorno-pristrane medijske tehnologije poput tiska, telefona, radija i televizije stvoreni su uvjeti za nacionalno i globalno

⁵³ Prema novinskim člancima koji su uslijedili neposredno nakon emitiranja „Rata svjetova“, drama, koja je bila strukturirana i izvedena poput informativnog programa, uzrokovala je masovnu paniku među slušateljima diljem Sjedinjenih država, koji su povjerovali kako slušaju obavijest o međuplanetarnom ratu (Pooley i Socolow, 2013).

⁵⁴ Pooley i Socolow ukazuju kako je primarni razlog zbog kojeg su novine preuveličavale vijesti o panici nastaloj emitiranjem „Rata svjetova“ ležao u činjenici da je radio postao značajna konkurencija novinama na tržištu oglašavanja, a potenciranjem panike među populacijom, novine su nastojale demonizirati i diskreditirati radio (Pooley i Socolow, 2013).

umrežavanje – sve dostupnija tehnologija u javnoj, ali i u privatnoj sferi omogućila je stvaranje centraliziranih masovnih mreža informacija i komunikacije. Globalizirajući učinak elektroničkih medija posebice je došao do izražaja tijekom posljednje četvrtine dvadesetog stoljeća kada je, razvojem računalne tehnologije i interneta, došlo do „stapanja“ medijskih formi, odnosno do konvergencije modaliteta koja će biti pojašnjena u narednom dijelu. U posljednjem dijelu ovoga rada cilj je, na pojedinim primjerima, prikazati ulogu koju igraju kibernetički prostor i njegova tehnološka infrastruktura u suvremenim sukobima.

4.1. Konvergencija modaliteta

Osim što su redefinirali poimanje javnog prostora i djelovanje unutar javne sfere, masovni mediji promijenili su i doživljaj privatnog prostora. Navedena se izjava u najvećem dijelu odnosi na elektroničke medije, a posebice na suvremene medijske tehnologije poput računala i pametnih telefona. Kao što je opisano u dijelu 3.2. ovoga rada, tiskani su mediji pripremili teren za „prodor“ javne sfere u privatnu time što su omogućili obrazovanoj populaciji uvid u aktualne događaje iz vanjskog (javnog) prostora unutar privatnog. Elektronički mediji otišli su korak dalje: radio i televizija postali su uobičajeni dijelovi pokućstva i načina života, nudeći „prozor u svijet“, a u kombinaciji s telefonom omogućili su i oblik ograničene interaktivnosti između studija i publike. Masovni mediji su preobrazili i načine društvenog djelovanja (poput politike) tako što su ponudili drugačije odgovore na pitanje: što je relevantno? Primjerice, John Street analizira ulogu masovnih medija tijekom američkih predsjedničkih izbora iz 2000. godine te pojašnjava kako su u političkim kampanjama na prijelazu stoljeća pitanja poput glazbenog ukusa i drugih elemenata (dotad) privatnog života političara postala sredstva „približavanja“ političara glasačima što je obilježilo porast prakse miješanja zabave i politike (Street, 2003:5). Navedena praksa je simptomatična upravo za nove medijske tehnologije i prakse koje obuhvaćaju mnoštvo različitih sadržaja, združujući ih na (najčešće) jednom uređaju.

Elektronički mediji poput radija i televizije otvorili su nova područja za propitivanje prakticiranja elementarnih demokratskih načela poput slobode govora, izražavanja i komunikacije općenito. Prelaskom radijske tehnologije iz vojne u civilnu i komercijalnu upotrebu ponovno su se javila pitanja o stupnju institucionalne kontrole nad medijima – pitanja koja su na Zapadu, omasovljenjem tiska i širenjem liberalnih politika, bila dugi niz godina utišana (Pool, 1984:15). Ithiel de Sola Pool pojašnjava kako je do uspostavljanja legislativne regulacije tiskanih,

telekomunikacijskih⁵⁵ i elektroničkih medija dolazilo odvojeno, „sa skromnim vezama među njima“ (Pool, 1984:2). Zbog različitosti tehnologije na kojima navedeni mediji počivaju te različitim fazama kapitalizma tijekom kojih su stavljeni u upotrebu postale su primjetne ekonomske i legislativne dileme oko definiranja slobode medija, odnosno definiranja autoriteta za njihovu regulaciju. Tisak se razvijao usporedno sa znanošću nakon srednjeg vijeka te je od prosvjetiteljstva nadalje njegova slobodna upotreba postala jednim od simbola humanizma i demokracije, a zakoni koji se o tisku primjenjuju danas temeljeni su na zakonima iz razdoblja industrijalizma. Zakoni o telekomunikacijama koji osiguravaju njihovu dostupnost i nalažu da one moraju biti dostupne svakome temelje se na zakonima s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Naposljetku, zakoni o emitiranju stavljaju elektroničke medije pod državnu, odnosno izvandržavnu regulaciju. (Pool, 1984:2) Radijska, a potom i televizijska, je tehnologija predstavljala novi problem za zakonodavstvo jer, za razliku od tiska koji se oslanja na materijalne resurse koji su relativno obnovljivi, ograničenost elektromagnetnog spektra znači da uvjeti za pokretanje medija više ne mogu biti ograničeni isključivo na posjed kapitala za ulaganje. Osnivanje i vođenje elektroničkog medija baziranog na radijskoj tehnologiji moguće je isključivo uz licence koje izdaju institucije poput Međunarodne telekomunikacijske unije pri UN-u te državne institucije poput američkog FCC-a. Emitiranje, navodi Pool, ne posjeduje slobodu istovjetnu onoj tiska, a zakoni o telekomunikacijama primijenjeni su na emitiranje „u atrofiranom obliku“ (Pool, 1984:2) te je, prema njemu, „stvoren sustav kojim upravlja politika“ (Pool, 1984:2). Drugim riječima, elektronički su mediji stavljeni pod posebnu vrstu nadzora – dok svaka osoba u demokratskom društvu ima slobodan pristup tisku i telekomunikacijama, državne i naddržavne agencije propisuju uvjete pod kojima je moguće dobiti licencu za emitiranje što elektroničke medije stavlja izvan dohvata građana.

Kapitalistički način proizvodnje, kojim diktira profit, determinirao je medijski sustav dvadesetog stoljeća – u konkurencijskom je ozračju proizvodnja medijskih tekstova i sadržaja bila podčinjena marketingu. Drugim riječima, medijske su kuće ovisile o prihodima od reklamiranja proizvoda moćnih korporacija, što je medije učinilo podobnima za manipulacije informacijama koje su bile od interesa korporacijama. U već ustaljenoj neoliberalnoj sprezi

⁵⁵ Pool drugu kategoriju medija naziva engleski *common carriers*, ili „zajednički nosači“, pod koje svrstava telefon, telegraf, poštansku službu i određene aspekte računalnih mreža (Pool, 1984:2). U ovome je radu, zbog naglaska na suvremene mreže i tehnologiju, upotrijebljen naziv telekomunikacije.

zapadnih politika i kapitalizma, političke prakse, lišene ključnih demokratskih elemenata, otvorile su put podvrgavanju elektroničkih medija nadzoru i cenzuri. Pitanje kontrole medija posebno se istaknulo u drugoj polovici dvadesetog stoljeća u vrijeme kada je medijska tehnologija počela poprimati nove razmjere razvojem umreženih sustava koje Pool opisuje izrazom „konvergencija modaliteta“ (Pool, 1984:23). „Proces zvan „konvergencija modaliteta“ (...)\", tvrdi Pool, „(...) zamućuje granice između medija, čak između komunikacije „od točke do točke“ poput pošte, telefona i telegrafa te masovnih komunikacija poput tiska, radija i televizije. (...) odnos jedan na jedan koji je nekada postojao između medija i njegove upotrebe počeo je erodirati“ (Pool, 1984:23).

Od razvoja tiskanih medija i industrijske revolucije, o društvenim i političkim temama i pitanjima je gotovo nemoguće govoriti bez osvrtnja na ulogu medija. Njihovu zamišljenu ulogu kao neutralnih i indiferentnih sredstava komunikacije prokazao je Marshall McLuhan poznatom tvrdnjom „Medij je poruka“, pod kojom je smatrao da svaki medij, neovisno o informaciji (ili drugom mediju) koju prenosi ili reproducira, *per se* utječe na pojedince te na okolinu u kojoj je u upotrebi ili u kojoj djeluje (McLuhan, 2008:13). Nicholas Carr se nadovezuje na McLuhana i smatra da medijske tehnologije koje su u svakodnevnoj upotrebi ne utječu samo na način funkcioniranja društva, već fundamentalno mijenjaju način na koji pojedinac percipira i kognitivno obrađuje informacije (Carr, 2011:13-18). McLuhan je, poput Innisa, zastupao determinističko viđenje medijske tehnologije, smatrajući je „prođužecima“ (McLuhan, 2008:13) ljudi i ljudskog djelovanja. No dok Innis, u svojoj teoriji o pristranosti, iznosi zaključke koji, iako deterministički⁵⁶ u svojoj suštini, posjeduju određena kompatibilistička⁵⁷ svojstva utoliko što pretpostavljaju društvenu uvjetovanost tehnologije i važnost sadržaja (što podrazumijeva djelovanje aktera i slobodnu volju), McLuhan, s druge strane medijsku tehnologiju pretpostavlja njenom sadržaju te joj pridaje svojstva moćnog i autonomnog entiteta koji prijeti razaranjem percepcije i psihe pojedinca, a pred čijim je djelovanjem društvo nemoćno (McLuhan, 2008:21). Uz odmak od „tvrđog“ tehnološkog determinizma koji McLuhan zastupa, njegovo je viđenje

⁵⁶ Innisov tehnološki determinizam evidentan je u primjeru zaključaka koje iznosi, poput toga da vrsta medija determinira karakteristike društva, institucija i države (o čemu je bilo govora u dijelu 3.2. ovog rada).

⁵⁷ Kompatibilizam ili „meki“ determinizam je položaj u filozofiji koji zastupa tezu o kompatibilnosti determinizma i slobodne volje. Prema tom gledištu, slobodno djelovanje subjekta usko je povezano s njegovom/njenom unutrašnjom kauzalnošću, odnosno stavovima i željama (Bunnin i Yu, 2004:123)

medija kao utjecajne komponente ljudskog društva doista primjenjiva, posebice u kontekstu doba informacijskog kapitalizma i Interneta.

Zapadna neoliberalna politika osigurala je da nove medijske tehnologije budu stavljene primarno na raspolaganje korporacijama - tehnološkim i medijskim gigantima, što je elektroničke medije udaljilo od načela na kojima se razvijao tisak. Kao što je ranije navedeno, tehnologija tiska predstavljala je sredstvo napretka i slobode te je njena inicijalna autonomija (s kasnijim prijeporima u vezi podložnosti oglašivačima) postala jednom od ključnih karakteristika demokratskih društava. Tisak je omogućio virtualizaciju sukoba znatno veće magnitude od dotadašnjih pisanih tekstova te je otvorio prostor za informirano sudjelovanje u sukobima u virtualnoj, ali i materijalnoj domeni – sve je veći broj osoba neovisno o prostoru i vremenu mogao, primjerice, čitati određenu knjigu, vijest u novinama ili političku disertaciju u pamfletu te re-aktualizirati sukob ili ga ponovo virtualizirati kroz tisak. Upravo se, iz razloga što omogućuje informirano djelovanje autonomnih građana, tisak postavio kao oruđe demokracije i ključan čimbenik stvaranja suvremenih institucionalnih poredaka, odnosno političkih procesa. S druge strane, tehnologija elektroničkih medija, koja se razvijala u jeku kapitalizma, dodatno ojačanog globalnom podjelom na „blokove“ i antagonizmom prema komunizmu, potpala je pod hegemoniju profita. Na taj je način njen položaj kao tehnologije demokracije bio kompromitiran *ab incunabulis*. Pool tako navodi: „Tranzicijsko bi doba medijskih giganta ipak moglo ostaviti trajni skup regulatornih praksi umetnutih u sustav koji poprima tehnološke karakteristike koje bi, u protivnom, pratile slobodu“ (Pool, 1984:5), zauzimajući stav da bi tehnologija elektroničkih medija, u slučaju da je bila neophodna za stvaranje novih institucionalnih poredaka (kao što je to bio slučaj sa tiskom), njen položaj kao relativno autonomnog demokratskog sredstva bio osiguran. Politički i ekonomski okviri, u kojima su djelovali elektronički mediji u 20. stoljeću, doveli su do stvaranja prepreka u dijalektičkom procesu unutar odnosa medij – pojedinac tako što su zatvorili mogućnost ponovne virtualizacije kroz istovrsnu tehnologiju. Drugim riječima, pojedinac je mogao re-aktualizirati sukob u materijalnoj domeni prema informacijama dobivenim s radija ili televizije, ali ga nije imao mogućnost ponovo virtualizirati (ili, jednostavnije, na njega odgovoriti) unutar istih tehnoloških okvira što se, prema kraju 20. stoljeća, promijenilo pojavom Interneta.

4.2. Sukob kao poticaj za razvoj računalne i mrežne tehnologije

Završetkom Drugog svjetskog rata, podjela svijeta i nacionalne granice su u većoj mjeri bile uspostavljene, a demonstracija moći nuklearnog naoružanja na gradovima Hirošimi i Nagasakiju osigurala je globalni *status quo* – osvajački ratovi postali su rizični zbog straha od nuklearnog rata. Uslijedilo je doba Hladnog rata između Istoka i Zapada, virtualnih sukoba između američkih i sovjetskih ideologija, znanstvene i tehnološke „utrke“ te brojnih zastupničkih ratova⁵⁸. Doba kolonijalističkih politika bilo je na izmaku, no težnje velikih sila za globalnom dominacijom nastavile su se manifestirati u drukčijim oblicima. Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća započeo je proces znatnih državnih ulaganja u razvoj novih računalnih tehnologija uslijed interesa američke vojske za razvojem komunikacijsko-informacijske mreže koja bi opstala u slučaju nuklearnog rata, a produkt je bio ARPANET⁵⁹ - prva tehnološka baza suvremenog Interneta. Istodobno, privatni je sektor dodatno doprinio razvoju računala (primarno razvojem mikroprocesora), što je rezultiralo pojavom prvih računala za osobnu upotrebu (Castells, 2010:54). Paralelno, rastući interes na području biotehnologije i genetike doveo je do postavljanja prvih temelja kloniranja i genetičkog inženjeringa, odnosno manipulacije genetskog materijala (Castells, 2010:54). Castells ukazuje na nezanemarivu podudarnost ovih dvaju pravaca čije je primarno polje interesa informacija: dok računalna tehnologija nastoji ovladati informacijama i znanjem o znanosti, kulturi i tehnologiji, biotehnologija nastoji ovladati genetskim informacijama i biološkim tkivom.

Zahvaljujući rastu kapitala i ulaganjima u tehnološki sektor, Sjedinjene Države ostvarile su prevlast u utrci za tehnološku nadmoć nad Sovjetskim Savezom, a kapitalističke države koje su bile priklonjene zapadnom bloku potpomogle su globalno širenje kapitalizma. Na globalno širenje kapitalizma nisu bile imune ni „komunističke“⁶⁰ države poput Sovjetskog Saveza,

⁵⁸ Zastupnički rat (eng. *Proxy war*) je vrsta oružanog sukoba u kojemu zaraćene strane (sudionike sukoba) financiraju i njima koordiniraju veće sile. Primjer zastupničkog rata, a ujedno i dekolonizacijskog rata je Građanski rat u Angoli (1975.-2002) u kojemu su zaraćene strane podupirali (između ostalih) Sovjetski Savez s jedne i SAD s druge strane. Navedeni rat je jedan od najpoznatijih zastupničkih ratova vođenih tijekom Hladnog rata u kojemu su SAD i Sovjetski Savez nastojali ostvariti prednost i iskazati nadmoć (Birmingham, 2009:5).

⁵⁹ ARPANET je kratica koja označava mrežu (eng. *Net*) američke vojske i Ministarstva obrane, točnije ARPA-e ili Agencije za projekte naprednog istraživanja (eng. *Advanced research projects agency*). ARPA je ogranak američkog Ministarstva obrane čiji je primarni zadatak istraživanje i razvoj novih tehnologija za vojne potrebe, a tijekom Hladnog rata, njena je svrha bila osiguravanje tehnološke nadmoći SAD-a naspram Sovjetskog Saveza.

⁶⁰ S obzirom na to da je komunizam prema Marxu predstavljao krajnji cilj Revolucije u kojemu bi koncept privatnog vlasništva i kapitala bio prevaziđen (Marx, 1999), može ga se smatrati utopističkom idejom budući da da nijedna

Jugoslavije ili Kine koje su implementirale različite vrste hibridnih sustava kako bi se uspjele ekonomski održati u sve povezanijem svijetu. Castells pojašnjava da su novonastale hibridnosti rezultat toga što je: „(...) tehnološka revolucija, koncentrirana na informacijske tehnologije, počela ubrzano preoblikovati materijalnu bazu društva“ (Castells, 2010:1), a „ekonomije diljem svijeta su postale globalno međuovisne, predstavljajući nove oblike odnosa između ekonomije, države i društva u sustavu varijabilne geometrije“ (Castells, 2010:1). Drugim riječima, napredak informacijske tehnologije omogućio je sve bržu i učinkovitiju komunikaciju što je dovelo do restrukturiranja društva i ekonomije – tržište i kultura postali su globalni. Istočni je blok bio prisiljen prilagoditi se svjetskom tržištu, kojim je diktirao SAD te je njegova ekonomska i tehnološka konkurentnost pala dovodeći do zamjene socijalizma i ekonomskog etatizma demokracijom i kapitalizmom, što je obilježilo kraj Hladnog rata u 20. stoljeću.

4.3. Definiranje kibernetičkog prostora

Tijekom razdoblja završetka Hladnog rata, projekt ARPANET je ukinut, a njegova infrastruktura poprimila je svoj strukturalni i funkcionalni oblik koji postao tehnološka baza za nastavak razvoja Interneta u njegovu suvremenu formu. Rast broja umreženih računala privatnih korisnika povećao je obujam mreže te je stvoren kibernetički prostor – virtualni prostor kompleksnih elektroničkih mreža. Značenje pojma kibernetičkog prostora definirano je s obzirom na njegov prikaz u romanu je na romanu „Neuromancer“ Williama Gibsona, u kojem autor kibernetički prostor opisuje kao „(...) matricu, (...) svijetle rešetke logike koje se otkrivaju kroz (...) bezbojnu prazninu“ (Gibson, 2003:9) te „sporazumnu halucinaciju koju dnevno, u svakoj naciji, proživljavaju milijarde legitimnih operatera i djeca koja bivaju učena matematičkim konceptima... Grafička reprezentacija podataka apstrahiranih iz bazi svakog računala u ljudskom sustavu. Nezamisliva kompleksnost. Linije svjetlosti poredane u ne-prostoru uma, skupovi i konstelacije podataka“ (Gibson, 2003:46). Gibsonov poetski pristup opisu virtualne mreže međusobno povezanih računalnih sklopova stvara dojam o kibernetičkom prostoru kao tehnološkom sustavu koji svojim opsegom nadilazi samu tehničku osnovu. Za Gibsona, kibernetički je prostor matrica ili skup uzorkovanih logičkih reprezentacija koje obuhvaćaju psihologiju, identitet, kulturu, društvo i državu. On je „(...) „sporazumna halucinacija“ koju korisnici dijele, definirana prema njihovim odnosima s legitimnim (i (...) kriminalnim) izvorima

socijalistička država nije u praksi dosegla Marxovu ideju komunizma. Uputnije je stoga, u teoretskom smislu, umjesto o komunističkim državama govoriti o mnogostrukosti socijalizama..

moći. Ta moć može biti politička, vojna i komercijalna, moć divovskih transnacionalnih konglomerata koji ispunjavaju pozadinu njegovih romana“ (Whittaker, 2004:21).

U općem kontekstu rasprave o sukobu u kibernetičkom prostoru, važno je razlučiti između Interneta i kibernetičkog prostora: Internet je naziv za tehnološku infrastrukturu koju tvore međusobno povezane mreže kompleksnih računalnih i telekomunikacijskih uređaja, a koja služi pohrani i prijenosu informacija; kibernetički prostor je virtualni prostor ili okoliš u kojemu se odvija komunikacija i djelovanje aktera. Drugim riječima, Internet je kompleksan fizički objekt u materijalnom, dok je kibernetički prostor naziv za virtualnu domenu u kojoj se odvijaju virtualizirane radnje poput komunikacije, interakcije, trgovine, razmjene informacija i ostale vrste usluga, razmjena i djelovanja (Homeland Security, 2010:4). Odnos Interneta i kibernetičkog prostora moguće je usporediti s odnosom knjige i virtualnog prostora: knjiga je tehnološka baza putem koje čitatelj „ulazi“ u njen virtualni prostor, zamišljajući i vizualizirajući informacije koje prima iz zapsanog teksta. Devedesetih godina dvadesetog stoljeća, Internet je počeo ulaziti među globalni medijski *mainstream* zahvaljujući „ideologiji slobode“ (Castells, 2001:37) koju su zastupale četiri međusobno povezane kulture interneta⁶¹, a koja je bila, u većoj mjeri, kompatibilna s liberalnim vrijednostima zapadnih demokracija (primarno SAD-a).

Razvojem tehnologije računala i umrežavanja, elektronički su mediji početkom 21. stoljeća postali gotovo neophodni za sudjelovanje u svim aktivnostima u javnoj sferi, ali i privatnom prostoru i životu pojedinaca, koji su preuzeli ulogu proizvođača medijskog sadržaja u kibernetičkom prostoru. Karakteristika kibernetičkog prostora da istodobno obuhvaća i privatnu i javnu sferu - od intimnih iskustava detalja iz osobnog života koje pojedinci iznose na blogovima i forumima pod pretpostavkom anonimnosti, do stavova koje pojedinci i entiteti iznose na društvenim mrežama poput Twittera ili Facebooka, a koji se tretiraju kao javni govor – omogućila je novu političku autonomiju, a dostupnost tehnologije osigurala je globalnoj populaciji sve veći pristup kibernetičkom prostoru. Pojedinci i grupe, čija je politička autonomija u prošlosti bila ograničena ekonomskim, društvenim i političkim faktorima, povećanjem

⁶¹ Castells prepoznaje četiri primarne kulture koje tvore kulturu Interneta: Prvo, tehno-meritokratsku kulturu ili tehnološke elite koju čine znanstvenici i akademici koji rade na proizvodnji znanja (Castells, 2001:39); drugo, hakersku kulturu koja unaprjeđuje Internet i njegova svojstva (Castells, 2001:41); treće, virtualni komunitarijanci koji tvore zajednice sa zajedničkim vrijednostima, djelovanjem i društvenim strukturama (Castells, 2001:52); četvrtu kulturu čine poduzetnici čiji je primarni cilj pronaći načine kapitalizacije mogućnosti koje pruža Internet (Castells, 2001:55).

dostupnosti računalne i telekomunikacijske tehnologije (koje je proizašlo iz smanjenja cijena), širenjem infrastrukture Interneta te posljedičnim pristupom kibernetičkom prostoru, dobili su mogućnost ostvarenja prvog uvjeta za postizanje autonomije – slobode komunikacije. Upravo je korištenje mogućnosti Interneta poput umrežavanja i trenutačne komunikacije dovelo do pojave novih fenomena unutar postojećih oblika organizacije i djelovanja, poput kibernetičkog ratovanja i terorizma (koji su se manifestirali kroz strukturirane i organizirane napade na tehnološke infrastrukture država te, primjerice, utjecajem na američke predsjedničke izbore 2016. godine) te kibernetičkog aktivizma lokalnih i globalnih pokreta poput Arapskog proljeća te pokreta *Occupy* i *#metoo*, čije će rizomatsko⁶² širenje biti pomnije obrađeno dalje u ovom radu, a koji, uz kibernetičko ratovanje i terorizam, konstituiraju primjere sukoba u virtualnom, kibernetičkom i materijalnom prostoru.

4.4. Kibernetičko ratovanje

Na kraju drugog desetljeća 21. stoljeća, Internet čini neizostavan i ključan element funkcioniranja suvremenog društva, dio je civilnih i državnih institucija, privatne i javne sfere te ljudskog djelovanja općenito. U samom središtu digitaliziranog svijeta, kibernetički prostor Interneta je primarna platforma za organizaciju i provođenje poslovanja, trgovine, društvenog umrežavanja te političkog djelovanja, u mnogim slučajevima zamjenjujući ili redefinirajući materijalne prostore tradicionalne političke i ekonomske sfere, poput trgova, tržnica i burzi, te društvene i kulturne sfere poput stadiona, kazališta i koncertnih dvorana. Navedene društvene i kulturne sfere primjeri su samo nekih od dijelova cjeline globalne civilizacije u čijoj potki kibernetički prostor zauzima istaknutu ulogu. Primjerice, militantna upotreba Interneta i računalne tehnologije tijekom proteklog desetljeća (o kojoj će biti govora u nastavku rada) predstavlja produžetak praksi ratovanja i terorizma, dodajući im potpuno novu dimenziju i omogućujući drugačiji pristup subverziji, sabotazi te tehnološkom i komunikacijskom onesposobljavanju.

⁶² U biologiji rizom označava podzemni dio pojedinih trajnih biljaka koji služi za skladištenje nutrijenata te razmnožavanje i širenje biljke. Rizomi „(...) neprekidno rastu i mogu formirati velike nakupine ili izrastati daleko od mjesta gdje su prvi put prokljali. Kako rastu, proizvode korijenje te se biljka tada može razdijeliti kako bi stvorila neovisne fiziološke jedinice. Ovi klonovi, ili njihovi dijelovi, mogu živjeti stoljećima i određenje individue postaje nejasno budući da genetska individua i fiziološka individua postaju različite“ (Lack i Evans, 2005:175). Deleuze i Guattari, u „Kapitalizmu i shizofreniji“, koriste pojam rizoma kako bi iskazali apstraktnu istodobnu i kompleksnu povezanost između višestrukih ravni stvarnosti, bivanja i djelovanja u prirodi i ljudskom društvu (Deleuze i Guattari, 2005).

Pitanje koje je legitimno postaviti pri analizi destruktivnih formi sukoba u kibernetičkom prostoru jest: kakva je veza između kibernetičkog ratovanja i rata (u njegovom općem shvaćanju), odnosno je li uopće moguće kibernetički rat smatrati ratom? Jezgrovitu definiciju rata iznio je Carl von Clausewitz: „Rat je čin sile koji služi kako bismo prisilili neprijatelja da izvršava našu volju“ (Clausewitz, 2007:13). Clausewitz je rat smatrao političkim instrumentom, svojevrsnim „produžetkom“ politike, koji se od drugih političkih instrumenata razlikuje prema korištenim metodama – misao koja je sadržana u aforizmu: „Rat je samo nastavljanje politike drugim sredstvima“ (Clausewitz, 2007:28). Eskalaciji sukoba u čin rata prethodi neprijateljska namjera politike da nasiljem osigura stjecanje političkog objekta (primarno nametanjem vlastite volje neprijatelju) (Clausewitz, 2007:13-20). Clausewitz upozorava na nestabilnost i promjenjivost rata, njegove ključne karakteristike koje se manifestiraju u „(...) pulsiranju nasilja promjenjive jačine, (...) učinku sila koje se ne razvijaju uvijek na isti način ili do istog stupnja“ (Clausewitz, 2007:28). Iako politički ciljevi pokreću rat i upravljaju njegovim elementima, „on [politički cilj] se mora prilagoditi odabranim sredstvima, što je proces koji ga može radikalno promijeniti (...)“ (Clausewitz, 2007:28) što implicira uzajamnost odnosa između politike i sredstava kojima odabire provoditi svoju volju.

Dominantna i određujuća karakteristika rata jest upotreba sredstava nasilja i fizičke represije, poput vojnih napada, bitaka, fizičke represije, zarobljavanja te drugih legitimnih (propisanih međunarodnim sporazumima) i nelegitimnih taktika. Zbog same prirode kibernetičkog prostora, koji ne uključuje tjelesni, odnosno izravan fizički kontakt, problematično je govoriti o kibernetičkom ratu. Primjereniji izraz, kako pojašnjava James Green, bio bi kibernetičko ratovanje⁶³ zbog činjenice da „(...) se još nije dogodio čin kibernetičke agresije koji bi potpuno zadovoljavao sve definicije „rata““ (Green, 2015:1). Ratovanje je pojam koji može značiti svaku pojedinu akciju, čin ili djelovanje (ili njihov skup) koje ima ratne ili vojne, odnosno militantne elemente te služi ostvarivanju političkog cilja. Prema navedenom shvaćanju, definicija kibernetičkog ratovanja, koju iznosi Green, glasi: „Kibernetičko ratovanje je produžetak politike akcijama koje, u kibernetičkom prostoru, poduzimaju državni akteri (ili ne-državni akteri sa znatnom državnom potporom ili usmjerenjem), a koji konstituira ozbiljnu prijetnju sigurnosti

⁶³ Značenje pojma „ratovanje“ je, u ovom kontekstu, preuzeto iz engleskog jezika u kojemu značenje pojma *warfare*, prema rječniku Merriam-Webster glasi: „Vojne operacije među neprijateljima“ i „Akcija koju poduzima politička jedinica (poput nacije) kako bi oslabila ili uništila drugu“ (Merriam-Webster, n.d.).

druge države ili istovrsnim akcijama poduzetim kao odgovor na ozbiljnu prijetnju (stvarnu ili zamišljenu) sigurnosti države“ (Green, 2015:2). Primjeri prakse kibernetičkog ratovanja su ciljani hakerski prodori u informacijske ili infrastrukturne sustave država i privatnih entiteta (uključujući i pojedince) u svrhu prikupljanja informacija (špijunaža), opstrukcije i onemogućavanja uobičajenih funkcija (sabotaža) te potkopavanja vlasti ili vodstva (subverzija).

Kibernetičko ratovanje je relativno novi fenomen, a njegovo djelovanje, mehanizmi, potencijal i učinci su, u velikoj mjeri, neistraženi (Green, 2015:1), zbog čega predstavlja potencijalno opasnu pojavu za sve uključene strane. Iz tog su razloga nacionalne sile poput Rusije i Kine najavile mogućnost multilateralne kooperacije u osiguravanju ograničenja upotrebe kibernetičkog oružja, nalik sporazumima o nuklearnom naoružanju (Rid, 2013:35, 174). „Kibernetičko oružje“ je pojam koji obuhvaća široki spektar računalnih programa (*software*), akcija i metoda koje predstavljaju prijetnju u kibernetičkom, a potencijalno i materijalnom, prostoru. Dotične prijetnje moguće je svrstati u četiri kategorije, kako ih navodi John Aycock (Aycock, 2006:1-2). Prva kategorija odnosi se na *spam* ili neželjena elektronička pošta, koju korisnici primaju najčešće u velikom broju, a koja služi reklamiranju proizvoda i usluga te, u nekim slučajevima, prijenosu potencijalno štetnog programa. *Bug*, druga kategorija, označava grešku u softveru koja može uzrokovati oštećenje podataka, probleme u radu sustava, kvar, slabu točku u sigurnosti sustava ili njegov potpuni pad. Treća kategorija prijetnje podrazumijeva napad uskraćivanjem resursa ili, njegova kompleksnija inačica, distribuirani napad uskraćivanjem resursa⁶⁴ (Laboratorij za sustave i signale, 2008), čiji je primarni cilj opterećenje ili potpuno gašenje ciljanog dijela sustava (poput tvrdog diska ili mreže), a u pojedinim slučajevima cilj je preuzimanje kontrole nad sustavom. Posljednjoj, četvrtoj kategoriji prijetnje pripada zlonamjerni ili štetni softver⁶⁵, krovni naziv za mnogobrojne vrste softvera stvorenog s ciljem prikupljanja informacija o identitetu, lozinkama i aktivnostima korisnika, nanošenja štete ili ometanja rada sustava, „zaključavanje“ sustava s ciljem traženja otkupnine te brojne druge varijante nanošenja štete korisniku ili organizaciji. Primjeri zlonamjernog softvera, koji se razlikuju prema načinu djelovanja, su virus, crv, trojanski konj i špijunski softver⁶⁶.

⁶⁴ Eng. DoS i DDoS – *Denial of service attack* i *Distributed denial of service attack*

⁶⁵ Eng. *Malware* ili *malicious software*

⁶⁶ Eng. *Virus, worm, trojan* i *spyware*

U kibernetičkom ratovanju mogu sudjelovati tri specifična aktera: države, ne-državne organizacije poput korporacija, kriminalnih, političkih, religijskih i aktivističkih skupina te pojedinci (hakeri) vješti u programiranju koji prodiranjem u zaštićene sustave nastojeći ostvariti ilegalni profit ili prestiž u zajednici istomišljenika, odnosno drugih hakera. U slučaju kibernetičkih napada koje organiziraju ili potiču nacionalne države, ne postoji pouzdana metoda dobivanja točnih podataka o tome tko organizira napad i koja je meta napada (Hodges i Creese, 2015:33). Države koje potiču i organiziraju kibernetičke napade nastoje ih zadržati tajnima kako bi prevenirali otvorene sukobe i njihove eventualne eskalacije, a države koje su mete kibernetičkih napada, ne želeći otkrivati propuste u sigurnosti svojih sustava, izbjegavaju objavljivati podatke o napadu i njegovom izvoru (ako je uopće otkriven) (Hodges i Creese, 2015:33). U određenim slučajevima, informacije o kibernetičkim napadima ipak dospiju u javnost, pogotovo kada su napadi izvršeni uspješno i kada je njihov učinak moguće razaznati na razinama izvan samog računalnog sustava.

Najistaknutiji primjer kibernetičkog napada, ujedno poznat pod kolokvijalnim nazivom „Prvi mrežni rat“⁶⁷ (Schultz, 2017), izvršen je u razdoblju od 26. travnja do 19. svibnja 2007. godine (Rid, 2013:6). Meta napada bio je mrežni sustav Estonije koja je, u to vrijeme, bila „(...) jedna od država s najvišim postotkom umreženosti na svijetu; dvije trećine Estonaca bili su korisnici Interneta i 95 posto bankarskih transakcija obavljalo se elektroničkim putem“ (Rid, 2013:6). Estonski javni i privatni sektor su bili primjeri progresivne umreženosti te koristi koju donosi implementacija novih tehnologija u državne, ekonomske i društvene funkcije, no visoka stopa umreženosti i oslanjanje na visoku tehnologiju učinila je Estoniju ranjivom na kibernetičke napade (Steed, 2015:77). U travnju 2007. godine, estonska je vlada objavila da će 9. svibnja (kada Rusija i biše sovjetske republike slave Dan pobjede nad nacizmom) premjestiti spomenik i grobove poginulih sovjetskih boraca iz Drugog svjetskog rata, što je u Rusiji i među ruskom manjinom u Estoniji izazvalo proteste koji su, 26. i 27. travnja, rezultirali prosvjedima i neredima na ulicama glavnog grada Tallinna. Usporedno s nasilnim prosvjedima na ulicama Tallinna, započeli su i prvi upadi u estonske mrežne sustave koji su svakoga dana postajali sve intenzivniji i rašireniji. Estonska agencija CERT⁶⁸ okupila je „(...) stručnjake za sigurnost iz redova pružatelja internetskih usluga, banaka, državnih agencija i policijskih snaga (...)“ te „(...)“

⁶⁷ Eng. *Web war 1*

⁶⁸ Eng. *Computer Emergency Response Team*

državnih agencija iz stranih vlada (...)“ (Brenner, 2009:3) kako bi se suprotstavila neprekidnim kibernetičkim napadima i otkrila izvor napada. Rezultati istrage su pokazali da je veliki dio napada potekao iz Rusije – brojne adrese otkrivene tijekom napada smjestile su izvore na lokacije institucija pri ruskoj vladi (Brenner, 2009:5), a napisi na forumima u javnom kibernetičkom prostoru, pisani na ruskom jeziku, poslužili su kao dodatan argument za impliciranje Rusije u orkestriranje i podupiranje napada na Estoniju (Stiennon, 2015:17). Jedna od okolnosti zbog koje su estonske vlasti tvrdile da je Rusija umiješana u kibernetički napad temeljila se na uvjerenju da napad tolike magnitude ne mogu izvesti civili bez poticaja i resursa države (Brenner, 2009:5).

Unatoč indicijama o upletenosti ruske vlade u organizaciju kibernetičkog napada na Estoniju, dokazi nisu bili dovoljno uvjerljivi za većinu drugih država da bi opravdali eventualne mjere ili sankcije. Rusija je odbacila optužbe estonske vlade, negirajući umiješanost u napade. Naposljetku, istražitelji su prihvatili mogućnost da kibernetički napad takve magnitude ipak mogu izvesti pojedinci bez pokroviteljstva države, zahvaljujući sve većem broju zlonamjernog softvera dostupnog na prodaju ili najam na crnom tržištu. Slučaj kibernetičkog napada na Estoniju ukazuje na pojavu novih oblika destruktivnog sukoba svojstvenih računalnoj tehnologiji i kibernetičkom prostoru. Faktori koji tvore razliku između kibernetičkog napada i napada u materijalnom ili „klasičnom“ virtualnom prostoru (poput difamacije ili propagande u tisku), su veći stupanj anonimnosti, deterritorijalizacija te brojne metode sakrivanja identiteta i lokacije napadača. Prema tomu, navodi Gadi Evron, izraelski stručnjak za kibernetičku i računalnu sigurnost, „Internet je savršen za uvjerljivo nijekanje. U informacijskom ratovanju, možete znati koji su vam protivnici, rivali i neprijatelji, ali ne znate tko zapravo vrši napad“ (Greenemeier, 2007).

4.5. Digitalni aktivizam

Dok su primjerice, radio, televizija i telefon omogućili komunikaciju i prijenos informacija na globalnoj razini, napravivši informacijsku i komunikacijsku revoluciju, Internet je premostio njihova ograničenja – spajajući dijaloški model telefona i radija⁶⁹, audio-vizualni model televizije i slobodarski model tiska. Kada je u specifičan odnos materijalne i virtualne domene (opisan u dijelu 3.1), koji se temelji na procesnom stanju neprekidne dijalektike,

⁶⁹ U ovom kontekstu se ne misli na radio postaje koje emitiraju program, već na radio uređaje koji služe za naizmjeničnu komunikaciju.

uključen kibernetički prostor kao domena virtualnog, ali ujedno i kao medij (posrednik dijalektike), otvara se prostor za razmatranje i rekonceptualizaciju postojećih fenomena i načina djelovanja. Diseminacija informacija se u kibernetičkom prostoru odvija u razmjerima koji prije pojave elektroničkih medija nisu bili mogući.

Destruktivni obrasci, koji se manifestiraju putem kibernetičkog ratovanja i terorizma, poput špijunaže, sabotaže električne mreže, mrežnih stranica vlada, bankarskog sustava te drugih oblika državne infrastrukture, ukazuju na ulogu kibernetičkog prostora i računalnih tehnologija u destruktivnom sukobu među vladajućim entitetima poput država i korporacija. Međutim, jedna od primarnih razlika između računalnih medija i prethodnih medijskih tehnologija jest, prije svega, njihova decentraliziranost i mogućnost dijaloške komunikacije. Mogućnosti korisnika da istodobno konzumiraju i proizvode medijski sadržaj, birajući pritom tekstove koje će konzumirati i proizvedeći (barem načelno) nove tekstove bez straha od cenzure ili pritisaka „odozgo“ te da komuniciraju s drugim korisnicima u „realnom vremenu“ neovisno o udaljenosti, tvore fenomen koji Castells naziva masovnim samo-komunikacijama (Castells, 2009:55). U političkom i društvenom smislu, Internet je publici omogućio masovnu komunikaciju putem gotovo svih komunikacijskih i medijskih modela „stopljenih“ ili kombiniranih u jedinstvenom okruženju, no ono što je najvažnije, otvorio je pristup proizvodnji masovnih medijskih formi poput tiska i emitiranja (u digitalnom obliku) bez potrebe za ulaganjem velikih količina kapitala.

Prema Castellsu, moć koju provode vladajući entiteti (država, banke, korporacije) oslanja se, u prvom redu, na metode prinude (implicirano ili prakticirano nasilje) i, umnogome učinkovitije, stvaranje, odnosno „(...)konstrukcija značenja (...) kroz mehanizme simboličke manipulacije“ (Castells, 2015:5). Metodama prinude, vlasti u suvremenim demokracijama pribjegavaju isključivo u trenucima kada je njihova moć izravno ugrožena. Konstrukcija značenja, koju provode ideološki aparati⁷⁰, oslanja se na kompleksne organizacije poput škola i religijskih institucija te ciljanog djelovanja poput reklamnih kampanja, koje provode indoktrinaciju, konstruirajući i oblikujući značenja i simbole na premisama pripadanja i normativnosti. Istaknutu ulogu u konstrukciji značenja imaju mediji koji su istodobno u službi

⁷⁰ Althusser pojašnjava kako ideološki aparati države mogu biti javni (poput škola) ili privatni (poput crkve ili medija). (Althusser, 1970) Javni su pod upravom države te konstruiraju značenja spram iste, a privatni konstruiraju značenja koja su u skladu s državnim ideologijom, legislativom i društvenim normama zbog čega im je djelovanje dozvoljeno, a često i poticano.

moći i kontra-moći – putem propagande i pristrane uređivačke politike medija vrše afirmaciju vlasti ili, u slučaju kontra-moći, djeluju subverzivno i kritički prema vladajućoj politici. Medije poput tiska i radio-televizijskog emitiranja karakterizira centralizirana struktura u koju „civilni“, odnosno pojedinci, nemaju pristup ili upliv na uređivačku politiku, već predstavljaju isključivo publiku koja konzumira program i stavove uredništva, podupirući pojedini medij ovisno o politici koju zastupa. Dostupnost računalne tehnologije pridonijela je rastućoj umreženosti svjetske populacije na pojedinačnoj i grupnoj razini, omogućivši stvaranje virtualnih zajednica i tzv. „kulture stvarne virtualnosti“⁷¹ (Castells, 2010:389) što je dovelo do promjene paradigme odnosa moći i kontra-moći. Ulaskom pojedinaca u zonu ideološkog sukoba, monopol centraliziranih medija se „raspršuje“ – diseminaciju informacija, izvještavanje i kritiku počeli su provoditi pojedinci ili skupine koje nisu nužno vezani uz postojeće medijske ili političke institucije. Time je, u praktičnom smislu, doveden u pitanje i autoritet organizacija i institucija koje imaju udjela u konstrukciji značenja te proizvodnji i diseminaciji informacija. Decentraliziran, dijaloški i nepregledan, Internet je otvorio novo polje sukoba moći i kontra-moći, mijenjajući okolinu komunikacije što „(...) izravno utječe na forme konstrukcije značenja i, prema tome, na proizvodnju odnosa moći“ (Castells, 2015:6).

Promjena dinamike odnosa između državnih i privatnih institucija te javnosti, odnosno publike, od širenja internetskog pristupa, složen je proces koji traje desetljećima. Od devedesetih godina dvadesetog stoljeća, sve se češće javljaju društveni pokreti koji propituju i izazivaju postojeće političke i društvene strukture, a njihov primarni medij i prostor organizacije jest Internet, odnosno kibernetički prostor. Osim navedenih društvenih pokreta, ističu se i nevladine udruge koje putem medija i aktivističkog djelovanja nastoje ostvariti politički pritisak na vlade i međunarodne zajednice te aktivističke skupine hakera koji posjeduju napredno znanje o računalima i kodiranju, a koriste ga kako bi pokrenuli ili podržali društvene i političke pokrete. U središtu svakog društvenog i političkog pokreta, kada ga organiziraju akteri kontra-moći, jest namjera za ostvarenjem promjene u društvu, odnosno organizaciji ili, kada su organizatori akteri

⁷¹ Castells kulturu stvarne virtualnosti definira kao kulturu koja se razvija u kibernetičkom prostoru, putem različitih servisa i alata za umrežavanje poput foruma, društvenih mreža i aplikacija za razgovor (eng. *chat*). Pojašnjava kako se pitanje „stvarnosti“ odnosa i veza ostvarenih u kibernetičkom prostoru ne može promatrati kroz prizmu „stvarnosti“ u materijalnom prostoru – „(...) one [virtualne zajednice] ne prate iste uzorke komunikacije i interakcije kao fizičke zajednice. No, one nisu „nestvarne“, već funkcioniraju na drugoj ravni stvarnosti“ (Castells, 2010:389). Dinamiku odnosa u virtualnoj zajednici karakteriziraju emocionalna involviranost i recipročnost koje nisu replikacija ili reprodukcija odnosa iz materijalne domene, ona posjeduje autonomiju odnosa koji je čine specifičnom upravo za kibernetički prostor (Castells, 2010:389).

moći (političke ili društvene elite), legitimacije te jačanja etabliranih normi. Pokreti koje organiziraju akteri kontra-moći, poput feminističkih pokreta, pokreta za radnička prava te ekoloških pokreta, usmjereni su na osporavanje autoriteta i legitimacijskih argumenata institucija moći.

4.5.1. Globalna ekonomska kriza i nove forme društvenih pokreta

U jeku širenja kibernetičkog prostora i razvoja virtualnih zajednica, na temeljima koje su postavile hakerska kultura i virtualni komunitarijanci, došlo je do pojave politički motiviranih i socijalno osviještenih skupina aktivista poput Johna Younga i Deborah Natsios, arhitekata i osnivača stranice *cryptome.org*, posvećene objavljivanju elektroničke pošte, izvještaja, identiteta agenata tajnih službi te drugih oblika povjerljivih dokumenata i informacija (Rosenbach i Stark, 2011:60). U listopadu 2006. godine, skupina predvođena Julianom Assangeom pokrenula je, uz pomoć Johna Younga, platformu WikiLeaks koja je, poput Cryptome-a, trebala služiti objavljivanju tajnih dokumenata i informacija svjetskih vlada i privatnih organizacija (Rosenbach i Stark, 2011:61). WikiLeaks je zamišljen kao „tajna služba naroda“ (Rosenbach i Stark, 2011:60) koja objavljivanjem cenzuriranih i tajnih dokumenata nastoji potaknuti države na veću razinu transparentnosti. Assange i vodstvo WikiLeaks-a planirali su aktivno političko i društveno djelovanje – organizaciju „(...) „svjetskog pokreta“ informatora koji će raskrinkati moćnike (...)“ (Rosenbach i Stark, 2011:61). Tijekom narednih godina, WikiLeaks je, u suradnji s informatorima, objavio brojne povjerljive dokumente država te privatnih firmi što je u brojnim slučajevima rezultiralo snažnim reakcijama javnosti, posebice u razdoblju između 2008. i 2012. godine kada je globalna ekonomska kriza dovela do formacije prodemokratskih i antikapitalističkih pokreta.

Bankarski su sektori 2008. godine ušli su u krizu ogromnih razmjera koja je kulminirala bankrotom američkih Lehman Brothersa, dotada četvrte najmoćnije investicijske banke na svijetu. Kriza, koja je uzrokovala globalnu recesiju, nastala je djelovanjem banaka i kreditnih agencija koje su, manipulacijom gospodarskih sustava i iskorištavanjem rupa u zakonima, davale nepovoljne hipotekarne kredite koje bi potom prodavale trećim stranama (agencijama ili fondovima). Kada korisnici kredita ne bi bili u mogućnosti otplatiti kredit, njihova bi nekretnina bila ovršena i ponovo stavljena na tržište, čime se „(...) obnavljao krug nepovoljnih hipotekarnih kredita“ (Moniz Bandeira, 2017:101). Zbog nestabilnosti tržišta, koju je ponajviše izazvala

navedena praksa investicijskih banaka i agencija, došlo je do pada američke burze na njujorškom Wall Streetu. Sprega neoliberalnog kapitalizma i demokratskog sustava koji provodi ekonomsku politiku *laissez-faire*, otvorila je put ukorjenjivanju korupcije i plutokratizaciji⁷² zapadnih demokratskih država putem lobiranja i političke diktature krupnog kapitala. Posljedično, zahvaljujući slaboj državnoj regulaciji privatnog ekonomskog sektora, „velikim igračima“ bilo je omogućeno nekontrolirano sticanje kapitala i vršenje utjecaja na lokalna tržišta i vlade diljem svijeta, a pad burze najmoćnije svjetske ekonomske sile pogodio je globalno tržište i doprinio ulasku brojnih država u recesiju što je „(...) diskreditiralo čitavi neoliberalni ekonomski model“ (Moniz Bandeira, 2017:102).

4.5.2. Arapsko proljeće, virtualizacija sukoba i početak globalnih prosvjeda

Zbog „(...) globalnog tržišta i međunarodne podjele rada koji su isprepleli kapitalistički sustav, stvorena je međuovisna cjelina, a ne jednostavan zbroj nacionalnih ekonomija“ (Moniz Bandeira, 2017:103). Tijekom 2008. i 2009. godine, kriza je zahvatila europsko tržište, posebice Island, Grčku, Španjolsku i Portugal. Neprekidna volatilitnost tržišta utjecala je na širenje krize u zemlje Sjeverne Afrike i Bliskog istoka poput Egipta, čija je ekonomija bila nestabilna zbog dugogodišnje visoke stope nezaposlenosti, inflacije i neučinkovitosti domaće proizvodnje (Saleh, 2017:33-34). U lipnju 2010. godine, potaknuti ubojstvom mladog poduzetnika i blogera Khalida Saida, a koje je prokazalo represiju i korupciju države, građani Egipta počeli su se okupljati u kibernetičkom prostoru društvenih mreža poput Facebooka, pod sloganom „Svi smo mi Khalid Said“ (Saleh, 2017:34-35). Udruživanje politički motiviranih pojedinaca, neprofitnih organizacija, egipatskih aktivista za ljudska prava i ostalih građana u virtualne zajednice, omogućilo je brzu i učinkovitu diseminaciju informacija i organizaciju aktivnosti (Saleh, 2017:37). U Tunisu je u siječnju 2011. godine, nakon smrti Mohameda Bouazizija koji se, 17. prosinca 2010. godine, u očaju zapalio⁷³, došlo do masovnih prosvjeda zbog duboke korumpiranosti državnog aparata, visoke nezaposlenosti i visokih cijena hrane, što je rezultiralo svrgavanjem i bijegom predsjednika Zinea El Abidine Ben Alija (Moniz Bandeira, 2017:147-

⁷² Plutokracija označava politički poredak u kojemu politička moć, odnosno vlast leži u rukama najbogatijih koji oblikuju državnu politiku. Plutokratizacija jest proces tijekom kojega politička moć prelazi pod vlast klase bogatih.

⁷³ Nakon što su mu policijski službenici, jer im je odbio isplatiti mito, zaplijenili robu koju je kupio na kredit kako bi je mogao prodati i prehraniti svoju obitelj, dvadeset šestogodišnji ulični trgovac Muhamed Bouazizi se polio benzinom i zapalio ispred državne zgrade u Sidi Bouzidu (Moniz Bandeira, 2017:147).

149). Revolucija se iz Tunisa „prelila“ u Maroko, Libiju i Egipat, a potom i na Bliski istok (Çakmak, 2017:1) čime je obilježen nastanak Arapskog proljeća.

Usporedno s globalnom krizom, WikiLeaks, u suradnji s novinarima svjetskih novina, 2010. godine započinje objavu više od 250,000 diplomatskih depeša iz mreže Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Država (Brevini i Murdock, 2013:40). Sadržaj depeša je, na svakodnevnoj razini, namijenjen internoj i kontroliranoj diseminaciji unutar američkog Ministarstva vanjskih poslova i Državnog tajništva te je, zbog otvorenih stavova diplomata na temelju kojih SAD kroji vanjsku politiku, držan u strogoj tajnosti. Depeše, u kojima su detaljno dokumentirani stavovi američkih diplomata i državnih dužnosnika, bile su dodatan katalizator revolucija Arapskog proljeća zbog toga što su prokazale korupciju vlasti i inertnost demokratskih država. Tunis, koji je 2010. godine zauzeo 164. (od 178) mjesto na ljestvici Indeksa slobode medija (Reporters without borders, 2010), ubrajao se među države s najvišom stopom cenzure medija i informacija na svijetu. Pripadnici mlađe generacije računalno pismenih tuniskih građana bili su, stoga, prisiljeni koristiti naprednije znanje o načinu funkcioniranja računalnih mreža i načinima izbjegavanja državnih restrikcija te prikrivanja vlastitog identiteta u kibernetičkom prostoru kada su željeli pristupiti mrežnim lokacijama koje je država blokirala, a posebice kada bi iznosili vlastite političke stavove (Coleman, 2014:144). Tuniska je vlada promptno blokirala pristup dokumentima koje je objavio WikiLeaks što je za „(...) kohortu štrebera (...)“ predstavljalo „(...) primamljivu i hitnu prepreku“ (Coleman, 2014:147).

Tijekom Arapskog proljeća odvijali su se masovni prosvjedi u kojima su građani zahtijevali smjenu političkog vodstva i demokratizaciju društva. Važan aspekt pokreta koji su obilježili revoluciju bila je aktivnost civilnog stanovništva u kibernetičkom prostoru zahvaljujući kojoj su prosvjedi bili medijski popraćeni na globalnoj razini. Haktivistička⁷⁴ skupina *Anonymous*, koja je od 2008. godine počela privlačiti pozornost svjetskih medija i javnosti⁷⁵, podržala je revoluciju u Tunisu blokadom službenih stranica tuniske vlade (Read, 2011) te objavom u kojoj upozoravaju vladu da će, ako nastavi s praksom cenzure informacija i

⁷⁴ Pojam „haktivist“ nastao je spajanjem pojmova „haker“ i „aktivist“, a odnosi se na hakera koji koristi stečene vještine programiranja za promicanje društvenog i političkog aktivizma.

⁷⁵ Skupina *Anonymous* privukla je pažnju medija 2008. godine kada se suprotstavila Scijentološkoj Crkvi (Karatzogianni, 2015:54). Globalnu medijsku pozornost stekla je 2010. godine, kada je organizirala i izvela brojne DDOS napade na kompanije i organizacije poput PayPala, MasterCarda i Vise, koje su pomagale američkim vlastima u suzbijanju Wikileaks nakon objave diplomatskih depeša (AlJazeera, 2010).

represivnom politikom, pojačati kibernetičke napade (Coleman, 2014:148). Tuniska je vlada, prije početka revolucije, provodila tajne represivne mjere poput hakiranja te otimanja privatnih računara i elektroničke pošte novinara i aktivista, u nastojanju da spriječi kritiku državnog sustava i širenje disidentstva. Aktivisti i novinari su, u suradnji sa skupinom *Anonymous*, počeli raditi na „oslobađanju“ Interneta u Tunisu, blokirajući zlonamjerni softver i vladine pokušaje hakiranja (Ryan, 2011). Ukupnost niza događaja baziranih u kibernetičkom prostoru – dugogodišnja cenzura i represivne mjere tuniske vlade, djelovanje aktivista i građana na društvenim mrežama poput Facebooka, Twittera te blogova, WikiLeaksove objave diplomatskih depeša i koordinirani napadi *Anonymousa* – afirmirala je kibernetički prostor kao arenu novih varijacija društvenog i političkog djelovanja.

Revolucije u zemljama Sjeverne Afrike predstavljale su ekonomski, društveni i politički sukob između vlasti i naroda – između moći i kontra-moći. Razlozi i okidači za početke prosvjeda i zahtjeva za promjenom režima bili su mnogobrojni, počevši od desetljeća represivnih metoda državnog aparata, primarno cenzure i kršenja ljudskih prava u međudjelovanju s korupcijom državnog vrha, koja je postala bjelodana objavom diplomatskih depeša. U Tunisu su „depeše potvrdile ono što je bilo naširoko poznato, ali dotada nedokumentirano kao činjenica: Ben Ali je bio pokvaren do srži, njegov režim ukaljan korupcijom, a njegova obitelj živjela u izobilju dok se ostatak zemlje borio kako bi zadovoljio svakodnevne potrebe“ (Coleman, 2014:149). Egipat, u kojemu su proturežimski prosvjedi uslijedili neposredno nakon tuniskih, bio je u sličnom položaju kao Tunis: nezaposlenost, inflacija, cenzura, represija i korumpirani režim predsjednika Hosnija Mubaraka izazivali su opće nezadovoljstvo građana (Çakmak, 2017:2). U jeku poziva na prosvjede tijekom siječnja 2011. godine, egipatske su vlasti započele blokadu mobilne telekomunikacije te internetskih domena, primarno društvenih mreža poput Facebooka i Twittera što je potaknulo nove akcije skupine *Anonymous* koja je, u suradnji s grupom Telecomix, radila na vraćanju pristupa Internetu za građane Egipta, kako bi mogli nastaviti organizaciju prosvjeda u kibernetičkom prostoru (Coleman, 2014:191-192).

Mnogi autori su pisali o utjecaju informacijsko-komunikacijskih tehnologija, posebice digitalnih društvenih mreža, na Arapsko proljeće te njihovoj ulozi u organizaciji i mobilizaciji građana (Çakmak, 2017:6). No, digitalne društvene mreže nipošto nisu bile uzrok revolucije, niti njen proponent, već su služile kao platforma za okupljanje i organizaciju postojećih društvenih

pokreta i kritične mase građana nezadovoljnih državom. Njihova popularnost bila je proizvod nezadovoljstva etabliranim političkim i medijskim organizacijama koje su bile pod strogim nadzorom države te su, stoga digitalne društvene mreže „(...) pružile platformu za autonomnu organizaciju i promišljanje (...)“, a zbog kibernetičkih napada države, „(...) iz instinkta za samoobranu, postale protu-državne“ (Castells, 2015:108). U nastavku rada bit će vidljiv daljnji utjecaj Arapskog proljeća na širenje prosvjeda i nadolazeće sukobe u kibernetičkom prostoru.

4.5.3. Europski prosvjedi, pokret *Indignados* i ishodišta pokreta *Occupy*

Pokreti Arapskog proljeća obilježili su prijelaz u drugo desetljeće 21. stoljeća te inspirirali najveći val prosvjeda diljem svijeta nakon 1968. godine i „(...) novu eru revolucija (...)“ (Castells, 2015:xv). U Španjolskoj je, uslijed ekonomske krize, početkom 2011. godine „nezaposlenost dosegla 22 posto, a nezaposlenost mladih 47 posto“ (Castells, 2015:113) te je španjolska vlada, pod pritiskom Europske komisije, Europske središnje banke i MMF-a, započela sa mjerama štednje i financijskih rezova, posebice u resorima zdravstva, obrazovanja i socijalnih službi, što je izazvalo nezadovoljstvo i bijes među građanima (Castells, 2015:113). Političke stranke izgubile su povjerenje građana i socijalnih mreža koje su se počele okupljati u neformalne političke grupe u kibernetičkom prostoru, primarno putem Facebooka i Twittera te su, od 15. svibnja 2011. godine, organizirale prosvjede diljem Španjolske pod nazivom *Indignados*⁷⁶ (Castells, 2015:114-117). Osim u Španjolskoj, prosvjedi protiv mjera štednje pokrenuti su i u Grčkoj, Portugalu te Italiji. U Grčkoj, čiji je javni dug 2011. godine premašio 495 milijardi dolara, što je činilo 172.1 posto BDP-a (countryeconomy.com, 2011), prosvjedi su bili centrirani oko pitanja korupcije političkih i nacionalnih elita, a bili su usmjereni i protiv krupnog kapitala i kapitalizma općenito (Karatzogianni, 2015:135). Thomas Piketty piše kako ni grčka vlada ni „Trojka“⁷⁷ nisu uspjele pronaći učinkovito dugoročno rješenje problema ekstremne zaduženosti Grčke – zbog neučinkovitog sustava međunarodne suradnje i legislative nije postojala mogućnost oporezivanja bogatih građana koji bi, u slučaju povećanja poreza u Grčkoj, preselili kapital u druge države – stoga je grčka vlada bila prisiljena prodavati državnu imovinu upravo vlastitoj ekonomskoj eliti (Piketty, 2014:554). Usporedno, grčka je vlada, pod pritiskom „Trojke“, već preopterećenim građanima najavljivala dodatne mjere štednje, što je dovelo do prosvjeda u

⁷⁶ Španj. indignirani, nezadovoljni, ogorčeni.

⁷⁷ „Trojka“ je naziv za tri ekonomsko-političke organizacije koje reguliraju protok kapitala prvenstveno unutar Europske Unije (uz izuzetak MMF-a), a čine je Europska komisija, Međunarodni monetarni fond i Europska središnja banka.

organizaciji pokreta „ogorčenih“, čiji je nastanak bio inspiriran istoimenim španjolskim pokretom te su se grčki aktivisti, poput španjolskih, oslanjali primarno na organizaciju u kibernetičkom prostoru (Karatzogianni, 2015:105). Organizacija prosvjeda u Grčkoj, poput prosvjeda na trgu Sintagma u Ateni u svibnju 2011. godine, oslanjala se na mobilizaciju građana putem stranica za društveno umrežavanje te blogova, što je rezultiralo velikim odazivom i stvaranjem kulture solidarnosti (Theocharis, 2015).

Prema kraju 2011. godine, društveno-politički pokreti praćeni mirnim (iako u pojedinim slučajevima i nasilnim) prosvjedima, prerasli su u potpuno globalni fenomen pod nazivom pokret *Occupy*⁷⁸. Zajednički nazivnik pokreta, koji je predstavljao kulminaciju događaja i pokreta Arapskog proljeća, Islandskih prosvjeda 2009. godine⁷⁹ te pokreta protiv mjera štednje u Europi tijekom 2011. godine, bio je protest protiv rastuće nejednakosti između najmanjeg postotka stanovništva koji raspolaže s najviše moći i kapitala te najvećeg postotka koji čini prekarijat⁸⁰, zatim protiv trenda regresije demokracije i jačanja politike nadzora te, naposljetku, protiv kapitalizma općenito (u njegovoj suvremenoj formi). Pokret je bio međunarodnog karaktera te je zahvatio „951 grad u 82 države (...)“ (Rogers, 2011), a kao njegovo ishodište navodi se New York u SAD-u, državi gdje je stupanj raspodjele prihoda od rada jedan od izrazito neravnopravnih⁸¹ u svijetu. „Stiglo je s Trga Tahrir (...)“ (Castells, 2015:161), navodi Castells, aludirajući na utjecaj koji je Arapsko proljeće imalo na aktiviste u Europi i SAD-u, te ističe kako su prizori nepokolebane upornosti prosvjednika u Egiptu (te kasnije u Europi), pri zahtijevanju promjene režima i implementacije izravne demokracije, u SAD-u potaknuli akcije i projekte mobilizacije građana te njihovu organizaciju.

⁷⁸ Eng. „Okupiraj“

⁷⁹ Island je postao poprište prvih prosvjeda nakon što je globalna ekonomska kriza ugrozila islandsko gospodarstvo uzrokujući znatan rast javnog duga (Gunnarsson, 2009). Glavni zahtjevi postavljeni tijekom prosvjeda, kolokvijalno prozvanih „revolucijom posuđa“ ili „revolucijom tavi i lonaca“ (jer su prosvjednici udarali po tavama i loncima), bili su ostavka trenutne vlade, osnivanje nove republike zbog stava o podložnosti države i političara financijskim elitama te pisanje novog državnog ustava (Castells, 2015:34).

⁸⁰ Prekarijat (izraz nastao spajanjem pojmova „prekaran“ i proletarijat) je pojam koji je popularizirao britanski ekonomist Guy Standing, opisujući promjenu u klasnoj strukturi pod utjecajem neoliberalnog kapitalizma od osamdesetih godina 20. stoljeća. Prema njemu, klasnom strukturom dominiraju plutokracija i oligarhija koje kontroliraju politiku i tržište; zatim slijedi salarijat, odnosno plaćeni radnici u stalnom radnom odnosu; ispod salarijata nalaze se profesionalci koji ne traže sigurnost stalnog radnog odnosa, već veliku zaradu ostvaruju putem ugovora; potom slijedi „klasični“ proletarijat čiji se broj drastično smanjuje te on gubi svoju političku moć i prelazi u pretposljednju instancu koju čini prekarijat, odnosno klasa koja dijeli osjećaj egzistencijalne nesigurnosti i neizvjesnosti, „(...) nedostatka smisla bilo kakve karijere ili identiteta (...)“ te se „(...) osjećaju lišeni građanskih prava (...)“ (Standing, 2014).

⁸¹ Piketty navodi kako u Sjedinjenim Državama deset posto stanovništva posjeduje više od 72 posto ukupnog američkog bogatstva, dok polovica ukupnog stanovništva posjeduje oko 2 posto (Piketty, 2014:257).

Piketty povlači paralelu između mobilizacijskih tema pokreta *Occupy* i Francuske revolucije, navodeći kako je ishodište prevladavajućeg slogana pokreta *Occupy* („Mi smo 99 posto“) istovjetno ishodištu pamfleta Emmanuela Josepha Sieyèsa „Što je treći stalež?“ iz 1789. (Piketty, 2014:254). Sieyès je u pamfletu dekonstruirao francusko društvo i državu svog vremena (Sieyès, 2016:2). Ukazao je na eksploataciju i deprivilegirani položaj trećeg staleža (Sieyès, 2016:2-3), iznio kritiku trećeg staleža kao nazadnog u okviru ishoda prava koja mu pripadaju (Sieyès, 2016:5), obrazložio zahtjeve trećeg staleža u kontekstu društvenih, ekonomskih i političkih prava (Sieyès, 2016:5-8) te nastojao potaknuti treći stalež na borbu za emancipaciju i osnaživanje vlastitog položaja unutar pravne države (Sieyès, 2016:15-16). Iako se od 18. stoljeća, razvojem kapitalizma, društvena stratifikacija razgranala, neravnopravnost je zadržala bipolarnu formu⁸². Marx je, u poimanju klasnog sustava 19. stoljeća, bipolarnost raspodjele moći prikazao u terminima kapitalista i proletera, odnosno klase koja posjeduje sredstva za proizvodnju (kapitalisti) i klase koja posjeduje isključivo vlastiti rad (proletarijat). Ono što je karakteristično za pokrete 2011. godine bilo je upravo pozivanje na ujedinjenje građana protiv elita i zahtijevanje pravednije raspodjele materijalnog bogatstva. Kako Piketty ukazuje, tijekom 2010. i 2011. godine, u suvremenim je europskim kapitalističkim društvima poput Francuske i Njemačke, omjer nejednakosti između „gornjih“ 10 posto populacije i „donjih“ 50 posto oko 6:1, odnosno 10 posto građana posjeduje oko 60 posto ukupnog bogatstva, dok 50 posto građana posjeduje manje od 10 posto (Piketty, 2014:257).

Korporativne financijske institucije poput banaka, kreditnih unija i brokerskih kuća, koncentrirane oko burzovnog poslovanja primjer su organizacija privatnog interesa čiji je jedini cilj i svrha profit. Kada nisu pod nadzorom države ili kada je državni nadzor poništen zahvaljujući iskorištavanju rupa u zakonu, financijskim je korporacijama omogućen visok stupanj autonomije te nekontrolirana akumulacija kapitala. Neprekidna potraga za ubrzanim načinima maksimizacije profita rezultira kratkoročnim ulaganjima (što je bio slučaj s korporacijama poput ranije navedenih Lehman Brothersa) što nerijetko dovodi do „(...) kronične nestabilnosti, valova spekulacije i mjehura⁸³“ (Piketty, 2014:214). Pasivnost države i pritisak lobija stvorili su

⁸² Iako je u Srednjem vijeku i u Sieyèsovo vrijeme društvo bilo tripartitno, odnosno podijeljeno na plemstvo, kler i pučanstvo (kmetove, a kasnije građane), bipolarnost se očitovala u podjeli na manjinu koja je posjedovala većinu ekonomske, društvene i političke moći te većinu koja je posjedovala manjinu moći.

⁸³ Ekonomski mjehur je „(...) ekonomski ciklus kojeg karakterizira brza eskalacija cijena dobara nakon koje slijedi stezanje“ (Investopedia, 2019). Ekonomski mjehuri su stanja na tržištu tijekom kojih ulagači, uvjereni u brzu i veliku

pododno okružje za rast kapitala elita nauštrb većeg dijela populacije. U trenutcima destabilizacije gospodarstva (poput krize 2008. godine), kada su već prekarne životne okolnosti radnika dovedene u još nepovoljniji položaj (povećanje stanarine i cijena nekretnina, inflacija, rast cijena osnovnih proizvoda, gubitak posla, opći pad životnog standarda), a političke elite ne poduzimaju mjere zaštite populacije ili, štoviše, pribjegavaju intenzivnijim metodama represije (poput Egipta i Tunisa) i nadzora (poput SAD-a), dolazi do rasta nepovjerenja i pobune. Pokret *Occupy* nastao je upravo kao odgovor na rastuću nejednakost u demokratskim državama, dodatno ojačanu ekonomskom krizom 2008. godine, a njegova je američka inačica kao glavnog krivca i neprijatelja pokazao njujorški Wall Street, odabravši ime *Occupy Wall Street*. Glavni oslonac pokreta su činile mreže aktivista i platformi oformljenih u sklopu društvenih pokreta i prosvjeda između 1998. i 2005. godine, koji su protestirali protiv „(...) jednostrane ekonomske globalizacije bez društvene i političke kontrole (...)“ te međunarodnih organizacija poput skupine G-8, Svjetske trgovinske organizacije, MMF-a i Svjetske banke koje su promicale „(...) diskurs koji je predstavljao ovakav specifičan oblik globalizacije kao nezaustavljiv povijesni trend“ (Castells, 2009:339).

Korporativna dominacija nad međunarodnim ekonomskim i političkim platformama osigurala je globalnu reprodukciju neoliberalizma kao „kapitalizma bez rukavica“⁸⁴ (McChesney, 1999:8), što je na globalnoj razini utjecalo na sve veću privatizaciju javnih i socijalnih službi, destabilizaciju država u razvoju i, posljedično, njihovu veću eksploataciju te dodatni rast ekonomske nejednakosti između „viših“ i „nižih“ klasa, rezultirajući ogorčenjem stanovništva na mnogostrukim lokalnim razinama. Iako je globalizacija omogućila širenje kapitalizma te rast moći korporativnih slojeva i elita, s druge strane, zahvaljujući popularizaciji Interneta, „tisuće su lokalnih borbi uz čitav niz problema postale povezane putem Interneta te emitirane putem medija, kako medija glavne struje, tako i alternativnih medijskih mreža koje su nikhule diljem planeta“ (Castells, 2009:340). No, prema Castellsu, namjera društvenih i političkih pokreta s prijelaza milenija nije bila postaviti „ (...) nacrt za novi skup globalnih politika“ (Castells, 2009:342) – sama forma organizacije pokreta, temeljena na okvirima računalno posredovane komunikacije i

profitabilnost određene robe, ulažu velike iznose kapitala, a kada tržište postane preopterećeno zbog naglaska na jednu vrstu robe dolazi do destabilizacije i „ispuhivanja“ mjehura.

⁸⁴ Robert McChesney pod pojmom „kapitalizma bez rukavica“ misli na neoliberalizam. Navodi kako su agresivne poslovne taktike te nekontrolirano širenje bez državne ili konkurencijske kontrole dovele do intenzivnog prodora privatnog interesa u politiku te konsolidiranja financijske moći s političkom (McChesney, 1999:8).

digitalnog umrežavanja, bila je strogo decentralizirana i heterogena te se, kao takva, odupirala stvaranju uniformirane organizacije, oslanjajući se na „(...) utopijsku potragu za umreženim samoupravljanjem“ (Castells, 2009:341) i demokratske oblike djelovanja. U sukobu s međunarodnim institucijama moći, politički aktivisti koristili su sve raspoložive mogućnosti informiranja, oglašavanja, umrežavanja i diseminacije informacija koje pružaju mobilne tehnologije, Internet te izdavaštvo otvorenog izvora⁸⁵, poput objavljivanja visoko kvalitetnih videosnimaka na YouTubeu te „(...) postavljanja poveznica vezanih uz pokrete na popularne mrežne stranice poput MySpacea i Facebooka (...)“ (Castells, 2009:343). Istaknutu ulogu u pokretima imaju politički aktivni hakeri (ili haktivisti) koji svojim znanjem i vještinama „(...) oslobađaju aktivizam od ograničenja koje korporativna kontrola medijskih mreža nameće autonomnom izražavanju“ (Castells, 2009:345). Hakeri čine bazu militantnih akcija u kibernetičkom prostoru – organiziraju i vrše specifične oblike protesta poput blokiranja uobičajenih funkcija mrežnih stranica, trolanja⁸⁶ i objave kritičkog sadržaja.

Internet je na međunarodnoj razini osigurao brzu i izravnu razmjenu informacija „iz prve ruke“ što je omogućilo veću eksponiranost političkih i društvenih inicijativa te je u konačnici dovelo do njihovog širenja na globalnoj razini, počevši od prosvjeda između 1999. i 2005. godine do *Occupy* pokreta 2011. godine. Anti-globalizacijski pokret, koji je započeo u Seattleu 1999. godine, okupio je mnoštvo interesnih i ideološki različitih skupina u neformalnu zajednicu s zajedničkim ciljem ukazivanja na negativne posljedice globalizacije i moći korporativnog sektora te je djelovao na lokalnim i nacionalnim razinama i stavljao naglasak na digitalni aktivizam, zaštitu okoliša, javni dug, alternativne medije i promišljanje novih oblika suradnje (Sotirakopoulos, 2016:113). Pokret *Indignados* u Španjolskoj je revitalizirao organizacijske forme i metode mobilizacije korištene tijekom pokreta 1999.-2005., stvorivši „ (...) decentraliziranu mrežu autonomnih čvorova u raznim gradovima“ (Castells, 2015:114), kombinirajući aktivnosti, diskusije i organizaciju na Internetu s povremenim susretima uživo, kritizirajući pad demokratskih načela u državi u korist korporacija i lobija te pozivajući članove i aktiviste na prosvjede (Castells, 2015:114). Nakon početnih prosvjeda diljem Španjolske 15. svibnja 2011. godine, na kojima su sudjelovali deseci tisuća građana pod sloganima „Za stvarnu

⁸⁵ Eng. *Open source*

⁸⁶ Trolanje (eng. *trolling*) je naziv za specifično ponašanje i aktivnosti u kibernetičkom prostoru. Trolovi (osobe koje se bave trolanjem) izvode neslane šale, prakticiraju defamaciju osoba ili skupina te provode namjerne i planirane provokacije s ciljem izazivanja sukoba (Coleman, 2014:19).

demokraciju odmah!“ i „Mi nismo roba u rukama političara i bankara“ (Durgan i Sans, 2011), manji broj prosvjednika zauzeo je trg Puerta del Sol u Madridu i trg Catalunya u Barceloni kako bi raspravljali o relevantnim političkim pitanjima kojima se nisu bavili tadašnji politički predstavnici (Castells, 2015:116). Castells je pokret *Indignados* okarakterizirao kao „rizomatsku revoluciju“ (Castells, 2015:113), aludirajući na svojstvo rizoma da stvara čvorišta koja stvaraju daljnja čvorišta, šireći se horizontalno u svim mogućim smjerovima što je u kontekstu pokreta bilo omogućeno masovnim korištenjem digitalnih društvenih mreža poput Twittera (Castells, 2015:116). Kako navodi Castells, „(...) tvitali su prijateljima. Stigle su stotine koje su tvitale svojim mrežama i tako su stigle tisuće. Mnogi su stigli s vrećama za spavanje kako bi proveli noć na okupiranom prostoru. *Acampadas* (kampovi) su rođeni“ (Castells, 2015:116). Kampovi koje spominje Castells iznimno su važni jer su predstavljali model okupacije javnog prostora koji su preuzeli pokreti nakon Španjolskih *Indignadosa*. Jedna od ključnih karakteristika kampova je spontana podjela (ili, točnije, preuzimanje) odgovornosti i zadataka bez centralne uprave: „Neki su se pobrinuli za logističke probleme, uključujući sanitarije, vodu i zalihe hrane. Drugi su postavili mreže, distribuirali Wi-Fi te ostvarili povezanost s okupiranim prostorima diljem države i svijeta“ (Castells, 2015:116). Prosvjednici su prakticirali izravnu demokraciju – „(...) svatko je predstavljao samu/samog sebe (...)“ (Castells, 2015:116) – te su sudjelovali u aktivnostima i raspravama bez formalnog vodstva, već su sve važnije odluke bile prepuštene „(...) općoj skupštini koja se sastajala na kraju svakog dana i komisijama koje su formirane prema svakom problemu na temelju kojeg su ljudi željeli djelovati“ (Castells, 2015:116).

Prosvjedi na trgovima Puerta del Sol i Catalunya bili su primjeri sukoba koji je u materijalnom prostoru djelovao na dvije osnovne razine: prva razina bila je unutarnja – međusobni odnosi između pojedinaca, skupina, komisija i Opće skupštine; druga je razina bila vanjska i uvelike kompleksnija – odnos zajednice koju su stvorili aktivisti i prosvjednici s okolinom, odnosno sa vlasnicima okolnih objekata i poslovnih prostora, policijom, gradskim službama i vlastima te samom državom. Na prvoj je razini sukob bio konstruktivan – aktivnosti i rasprave u kojima su sudjelovali aktivisti bili su nenasilni i konsenzualnog karaktera te su pratili unaprijed dogovorene norme i smjernice, osiguravajući pravo svakog prisutnog na slobodu izražavanja i uvažavanja, vodeći se prema demokratskim principima. Na drugoj je razini sukob bio miješanog karaktera – primjerice, prosvjed na trgu Catalunya u Barceloni je bio mirnog karaktera i sudionici nisu pokazivali znakove nasilja, no, kako izvještava Giles Tremlett za

Guardian, katalonske su vlasti 27. svibnja, 12 dana nakon početka prosvjeda, naredile „čišćenje“ trga koje su obavljali komunalni radnici pod nadzorom interventne policije: „(...) oko 200 prosvjednika bilo je mirno otpraćeno u središte trga. Prosvjednicima je rečeno da nisu potjerani i da će im biti dozvoljen povratak, ali komunalni su radnici odnijeli šatore, madrace, cerade, računala i materijale od kojih je kamp bio sagrađen. Problemi su započeli nakon što su stigle tisuće pobornika koji su blokirali pristupne ceste. Policija je raščistila puteve s trga koristeći pendreke, ozlijeđivši 99 i uhitivši dvoje ljudi. (...) Prosvjednici su izjavili kako je policija također koristila papreni sprej i gumene metke. Katalonska je regionalna vlada izjavila da je naredila policiji dolazak na trg kako bi mogao biti očišćen. Vlasti su navodno bile zabrinute da bi kamp mogao biti žarište nasilja (...) kada se očekivalo da bi gomile ljudi mogle izaći na ulice Barcelone ako gradski nogometni klub pobijedi u finalu Lige prvaka (...). Prosvjednicima je bio dozvoljen povratak na trg nakon čišćenja te su odmah krenuli s obnovom kampa. Miran prosvjed protiv policijske akcije najavljen je (...) u Barceloni, Madridu i desetak drugih gradova gdje prosvjednici kampiraju na trgovima. Čišćenje je krenulo nakon sve jačeg pritiska vlasnika obrta i lokalnih dužnosnika na vlasti da uklone kampove diljem Španjolske (...)“ (Tremlett, 2011).

Reakcija španjolskih vlasti na prosvjed u Barceloni dovela je u pitanje legitimnost demokracije napadom na jedan od njenih temelja – javni prostor. Javni prostor gradova, koji u temeljima demokracije predstavlja prostor prakticiranja slobode izražavanja i prava glasa, jest politički prostor koji pripada zajednici (Kohn, 2004:3). Građanska „okupacija“ javnog prostora, prema kojoj je pokret *Occupy*, koji je uslijedio nakon pokreta *Indignados*, nazvan, stoga je oksimoron (okupacija podrazumijeva „zauzimanje tuđeg teritorija (...)“ (Hrvatski jezični portal, n.d.)) čiji je smisao upravo ukazati na faličnost suvremene demokracije i „javne sfere“. Policijska akcija u Barceloni, tijekom koje je prosvjednicima oduzeta osobna imovina, dokaz je nepostojanja istinskog javnog i zajedničkog prostora, već prostora kojim dominira privatni interes, a u kojemu je građanima dozvoljen boravak pod uvjetima koje diktiraju interesne skupine. Prema tomu se trg ili ulica ne razlikuju od trgovačkog centra iz kojega bi, s obzirom na činjenicu da se radi o privatnom vlasništvu, u slučaju organiziranja masovnog prosvjeda poput prosvjeda u Barceloni, prosvjednici bili istjerani pod prijetnjom sile što bi bilo *de jure* opravdano. Policija je i u Madridu nastojala rastjerati prosvjednike što je rezultiralo daljnjim širenjem prosvjeda diljem Španjolske kojima su se pridružili i sindikati te se broj prosvjednika popeo na

„(...) minimalno 2.2 milijuna ljudi (...) i sudjelovanje u prosvjedima raslo je od svibnja do kolovoza“ (Castells, 2015:118).

Prosvjedi u Španjolskoj utjecali su na jačanje „već visoke razine radničkog otpora u Grčkoj“ (Molyneux, 2011), što je potaknulo nove masovne prosvjede protiv mjera štednje i propadanja grčkog gospodarstva. Castells pojašnjava kako je međunarodno širenje prosvjeda bilo s jedne strane, zasnovano na korištenju Interneta i digitalnih društvenih mreža, a s druge, na činjenici da su brojni aktivisti putovali iz vlastitih država na mjesta održavanja prosvjeda (Castells, 2015:162). Sam pokret *Occupy* započeo je objavom *AdBusters*-a, neprofitne medijske organizacije, u kojoj su pozvali aktiviste i građane na okupaciju njujorškog Wall Street-a (prema principu španjolskih kampova) kao prosvjeda protiv korporativne moći i slabljenja demokracije (Castells, 2015:162-163). Kao i u slučaju Arapskog proljeća i pokreta *Indignados*, pokret *Occupy* se oslanjao na Internet za organizaciju i mobilizaciju te se raširio u gradove diljem Sjedinjenih Država i svijeta. Primarni *modus operandi* pokreta bilo je nastojanje zadavanja udaraca financijskim korporacijama, primjerice zatvaranjem računa u bankama i preseljenjem novca u neprofitne kreditne unije (Castells, 2015:195).

Decentralizirana struktura pokreta 2011. godine, odbacivanje formalnog vodstva i reprezentacije te odbijanje donošenja jedinstvenih politika koje bi rezultirale formacijom organizacija poput stranaka u postojećem političkom sustavu, rezultiralo je „rastakanjem“ pokreta bez ostvarenja znatnih promjena u političkoj ili društvenoj sferi. No, Castells ukazuje kako je cilj pokreta ostvaren: „Njegov zadatak je usmjeren na iskorjenjivanje zla u sadašnjosti te istodobno iznova proizvođači zajednice za budućnost. Njegov fundamentalni uspjeh bio je rasplamsavanje nade da je drugačiji život moguć“ (Castells, 2015:199). Pokreti nisu uspjeli rastaviti javni i privatni sektor, odnosno politički vrh i korporacije te spriječiti korupciju, eksploataciju i rastuću nejednakost, no njihovi glavni ishodi temeljili su se na otčaravanju suvremenih kapitalističkih demokracija te jačanju svijesti o pripadnosti u takozvanih 99 posto, što je, u užem smislu, dalo suvremene konture marksizmu, a, u širem smislu, uvelo diskurs klasne borbe u 21. stoljeće.

4.5.4. Umreženi feminizam i #metoo pokret

Potencijal informacijsko-telekomunikacijskih tehnologija za globalnim umrežavanjem pojedinaca i skupina sličnih ili istih interesa te rekonceptualiziranjem organizacijskih formi iskazao se i u restrukturiranju feminističkog pokreta. Sve veći broj umreženih korisnika, od

kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina 20. stoljeća, otkrivali su novi i nepoznati teritorij kibernetičkog prostora te specifičnu vrstu slobode koju omogućuje odnos čovjeka i računala, a pri kojemu se sebstvo čovjeka dijeli između tjelesnosti, odnosno biološkog materijalnog i kibernetičkog ili strojnog virtualnog. Prema Donni Haraway, novo tehnološko razdoblje, koje je nastupilo tijekom kasnog 20. stoljeća, uvjetovalo je nastanak kiborga – proizvoda simbioze organskog tijela i stroja – koji predstavlja proizvod, ali ujedno i prevazilaženje zapadne političke i znanstvene tradicije: „(...) tradicije rasističkog kapitalizma kojim dominiraju muškarci; tradicije napretka; tradicije aproprijacije prirode kao sirovine za proizvodnje kulture; tradicije reprodukcije sebstva iz odraza drugog (...)“ u kojoj je „(...) odnos između organizma i stroja granični rat“, a „(...) ulozi u graničnom ratu (...) su teritoriji proizvodnje, reprodukcije i imaginacije“ (Haraway, 2017:7). Haraway je inspirirala nastanak novog pravca unutar feminističke teorije – kibernetičkog feminizma – koji zagovara potpunu inkorporaciju tehnologije u tjelesnost, odnosno „(...) promiče ideje postajanja kiborškim i užitaka koje ono uključuje“ (Volkart, 2004:99). Drugim riječima, kibernetički feminizam u razvoju tehnologije umrežavanja prepoznaje emancipacijska svojstva, zagovara veću uključenost žena u domene i aktivnosti kibernetičkog prostora te prihvaćanje novih tehnologija kao sredstava društvene i političke borbe te osobnog užitka.

Kibernetičkim su prostorom od početka dominirali muškarci, počevši od začetaka Interneta i tehnoloških projekata američke vojske, preko izgradnje nove tehnološke industrije u Silicijskoj Dolini do hakerske kulture sedamdesetih i osamdesetih godina. Kibernetički feminizam, koji je započeo kasnih osamdesetih godina (inspiriran „Kiborškim manifestom“ Donne Haraway), predstavljao je pionirski pothvat koji je, prepoznavši emancipacijski potencijal kibernetičkog prostora, otvorio put umrežavanju različitih feminističkih struja u novim tehnološkim platformama. Jedna od temeljnih karakteristika feminističkih pokreta jest povezivanje, odnosno umrežavanje. Ono je „(...) u srcu feminizma“ (Hawthorne i Klein, 2003:15) kao ključan uvjet organiziranja političkog i društvenog pokreta koji se, primjerice „(...) 1970-ih, okupljanjem oko koncepta sestrinstva suprotstavlja patrijarhalnoj ideologiji žena kao međusobnih neprijatelja“ (Hawthorne i Klein, 2003:15). Kao i u slučaju društvenih pokreta prekarijata (opisanih u prethodnom dijelu), dostupnost računalne tehnologije i Interneta pružila je mogućnost za bržu i neposredniju organizaciju aktivistkinja i aktivista za ravnopravnost spolova/rodova, osigurala platformu za diseminaciju i recepciju relevantnih informacija te

omogućila djelovanje u okvirima „(...) inkluzivnosti, različitosti i transparentnosti u otvorenom procesu koji može voditi do djelovanja i promjene“, a „(...) kojima su feministkinje/feministi često stremile/i, ali ih ponekad s teškoćom ostvarile/i“ (Pollock i Sutton, 2003:40). Umreženi feminizam predstavlja organizaciju i mobilizaciju feminističkih skupina te aktivistkinja i aktivista koji djeluju virtualno i aktualno, protestirajući protiv neravnopravnosti, nasilja, rasizma i diskriminacije.

Pokret *#metoo*, jedan od aktualnih feminističkih pokreta, nastao je 2006. godine. Pokrenula ga je američka aktivistkinja Tarana Burke kao način promicanja empatije prema žrtvama seksualnog zlostavljanja putem povezivanja osobnih iskustava (Guerra, 2017). Iako je Burke, djelujući putem vlastite organizacije *Just Be Inc.*, promovirala pokret u radu s mladim pripadnicama različitih rasnih skupina te na prosvjedima i skupovima poput marša *End Rape Culture*⁸⁷, izraz je postao „viralan“ i stekao masovnu popularnost nakon što je, 15. listopada 2017. godine, glumica Alyssa Milano na Twitteru objavila „Ako ste bile/i seksualno uznemiravane/i ili napadnute/i napišite „i ja“ (*#metoo*) kao odgovor na ovaj tvit“ (Milano, 2017). Milano je tvit objavila u vrijeme kada su američki mediji objavljivali tekstove o optužbama protiv filmskog producenta Harveya Weinsteina u kojima su brojne žene iz filmske industrije izjavile kako ih je Weinstein, tada moćni holivudski mogul, seksualno napao ili uznemiravao, koristeći svoj položaj i utjecaj kao sredstvo prinude (Chuck, 2017). Trenutačna popularnost tvita i tisuće komentara žena koje su priznale kako su bile zlostavljane uzrokovala je globalni val optužbi te osuda protiv brojnih drugih muškaraca na pozicijama moći u različitim područjima poput politike, financijskog sektora, znanosti, obrazovanja i sporta, a pokret *#metoo* postao je istaknuti primjer aktivističkog potencijala Interneta i digitalnih društvenih mreža. Masovna popularnost pokreta ukazala je na sustavnu prisutnost seksizma i seksualnog nasilja nad ženama te prokazala probleme na koje žrtve nailaze, od nepovjerenja, umanjivanja traume, nametanja osjećaja srama i grižnje savjesti te neučinkovitosti policije i pravosudnog sustava. U Europskoj uniji pokret je pokrenuo raspravu o seksualnom nasilju u Europi te problemu sustavnog seksualnog uznemiravanja što je zastupnike u Europskom parlamentu potaknulo na raspravu o potrebi ratifikacije Istambulske konvencije čija je primarna svrha pružiti smjernice članicama o uvođenju zakonskih i praktičnih regulativa u cilju sprječavanja spolno i rodno uvjetovanog nasilja (Schreuer, 2017).

⁸⁷ Eng. „Zaustavite kulturu silovanja“

Primjeri pokreta umreženog feminizma, poput pokreta *#metoo*, dokazuju da je Castells bio u pravu kada je ukazao na vezu između društvene moći i umrežavanja (Castells, 2009:3). Pokret *#metoo* nije uzrokovao sustavnu promjenu globalnih legislativa niti je spriječio spolno i rodno uvjetovano nasilje, ali je potaknuo otvoreni dijalog o temama koje su stoljećima predstavljale društveni tabu, a što je još važnije, otvorio je prostor za daljnje umrežavanje i mobilizaciju aktivistkinja i aktivista te jačanje kulture kontra-moći. Osim dijaloga, umreženi feminizam nudi mogućnost da počinitelji rodno uvjetovanog nasilja po prvi puta bivaju iz privatnog premješteni u javni prostor, i to počevši s javnom objavom imena pojedinca, koja potom umrežavanjem dobiva na snazi. Osim spomenutog slučaja Harveya Weinsteina, brojne su osobe iz kulturne industrije, znanosti, sporta i ekonomskog sektora diljem svijeta optužene i osuđene za seksualno uznemiravanje ili silovanje kao izravna posljedica *#metoo* pokreta (Cooney, 2019).

4.6. Korporativna dominacija nad kibernetičkim prostorom i komercijalizacija nadzora

Dugotrajno pitanje koje čini okosnicu jednog od ključnih polja sukoba u kibernetičkom prostoru tiče se intelektualnog vlasništva ili, točnije, pravnih i ekonomskih regulativa koje determiniraju i osiguravaju vlasništvo nad određenim nematerijalnim proizvodom. Engleski naziv *copyright* označava pravni sustav dodjele isključivog vlasništva ili vlasničkih prava nad proizvodima intelektualnog rada te vlasniku omogućuje neograničenu reprodukciju i izdavanje. Proizvodi zaštićeni vlasničkim pravima potječu iz domene općeg intelekta, koji je Marx definirao u svom radu *Grundrisse*, kao društvenu i ekonomsku ulogu znanja koja, razvojem osnovnog kapitala⁸⁸, postaje osnovna proizvodna snaga (Marx, 2015:626). Smisao bilježenja intelektualnog vlasništva u prvom redu leži u važnosti sposobnosti determiniranja autentičnosti djela kako bi ono bilo priznato kao vrijedno, a u drugom redu, odavanju priznanja autoru sa svim izravnim, neizravnim ili potencijalnim osobnim koristima (ekonomska dobit ili prestiž) koje ono nosi (Söderberg, 2002). Prvi zakon o vlasničkim pravima koji jasno definira prava autora, izdavača, trgovca i države donesen je u Engleskoj 1710. godine te je njegova uloga bila, s jedne strane, sprečavanje monopola u tiskanju i izdavaštvu te jačanje državnog nadzora nad tiskanim djelima i autorima, s druge (Innis, 1986:156).

⁸⁸ Osnovni kapital čine fiksna sredstva za proizvodnju (poput strojeva) koja nisu potrošna i u opticaju (poput sirovina).

Digitalna revolucija otvorila je prostor suprotstavljanju konceptu vlasničkih prava u kulturnim i znanstvenim područjima, primarno zbog promjene u tehnološkim proizvodnim odnosima, ali i proizvodnih snaga – popularizacija računalne i telekomunikacijske tehnologije dovela je do širenja općeg intelekta iz okvira industrije i dovela do sve veće verziranosti globalne populacije, a sama struktura mreže, koja funkcionira na principu protokola koji omogućuju P2P⁸⁹ spajanja, naizgled umanjuje ili potpuno eliminira ulogu posrednika. Tehnološke korporacije, koje su sudjelovale u stvaranju mreže, suočene su s problemom piratstva - upravo je izravno spajanje korisnika i mogućnost distribuiranja podataka bez posrednika dovelo do širenja prakse piratstva koje ugrožava profit korporacija s interesom u vlasničkim pravima. Problem koji se postavlja kada je riječ o piratstvu tiče se upravo kapitalističkog načina proizvodnje – piratstvo je u kapitalističkim ekonomskim i legislativnim okvirima obilježeno kao kriminalno te poistovjećeno s krađom, iako, gledano iz same polit-ekonomske i materijalističke perspektive, činom piratstva ne dolazi do oduzimanja materijalnog ili intelektualnog dobra (kao u slučaju krađe), već se ono umnaža pri čemu originalni proizvod ostaje netaknut, a navođenjem autora, autorstvo neosporno. Drugi modeli definiranja intelektualnog vlasništva poput *copyleft* pokreta te sustava i licenci otvorenog koda, nastoje provesti „(...) tehnološku reformaciju (...) bez mijenjanja političko-ekonomskog sustava“ (Peović Vuković, 2016:46). No samo nominalno suprotstavljanje korporativnim profitno-orijentiranim ekonomskim modelima bez ulaska u sukob „(...) na razini proizvodnje i reprodukcije društvenih odnosa kao klasnih odnosa“ (Peović Vuković, 2016:47) ne može polučiti stvarnu promjenu ekonomskog i političkog sustava koju je najavila digitalna revolucija. Hakeri i pirati koji su zastupali ideju slobodnog Interneta i slobode informacija su, s druge strane, nastojali subverzivnim metodama (poput osnivanja platforme The Pirate Bay) srušiti ekonomsko-politički poredak i posrednički ekonomski model te na kraju odustali kada su shvatili da je sukob premješten iz sfere baze u sferu nadgradnje – politike i ideologije (Peović Vuković, 2016:40). Političke formacije, poput Piratske stranke, uključene su u sukob u sferi nadgradnje gdje se putem demokratskih procesa zalažu za socijalne reforme, očuvanje i razvoj Interneta kao javne usluge, transparentnost političkih procesa te za suprotstavljanje utjecaju korporacija i krupnog kapitala pri determiniranju socijalnih politika (European Pirate Party, n.d.). Pitanje koje se nameće pri pomnijem pogledu na suvremenu strukturu Interneta i kibernetičkog prostora jest u kojoj je mjeri, ako uopće, moguće utjecati na očuvanje tzv. „neutralnosti“ Interneta

⁸⁹ Eng. *Peer to peer*

te na zadržavanje njegove otvorene strukture s obzirom na kombinaciju korporativne oligarhizacije i sve raširenije tendencije ka zatvaranju Interneta u nacionalne okvire (o čemu će biti riječ u idućem dijelu)?

Kibernetičkim su prostorom na prijelazu iz 20-tog u 21. stoljeće ovladale korporacije i privatni interes. Robert McChesney je, u video-predavanju snimljenom za konferenciju Rebuild, opisao tijek korporativne dominacije nad Internetom i njegovu transformaciju iz neutralne, slobodne i „neukrotive“ komunikacijske platforme, od njegovih začetaka šezdesetih i sedamdesetih godina do prve polovice devedesetih, u tržišnu platformu pod snažnim utjecajem novih tehnoloških konglomerata (McChesney, 2019). McChesney pojašnjava kako je Tim Berners-Lee, izumitelj World Wide Web-a, Internet zamislio kao javnu uslugu i nekomercijalnu zonu u kojoj bi slobodan protok znanja i informacija bio stavljen na raspolaganje globalnoj populaciji, što je kibernetička zajednica u potpunosti podržavala: „Bilo je gotovo nemoguće pronaći način kako zaraditi novac na Internetu jer je čitava tadašnja kultura bila militantno egalitarna i mrzila je oglašavanje“ (McChesney, 2019). Sam Internet izrastao je iz projekta američke vojske te je njegov razvoj bio financiran javnim sredstvima, a njegova prva implementacija u civilnom sektoru odvijala se na sveučilištima koja su tradicionalna žarišta kontrakulture. Ne iznenađuje stoga da su u samoj srži ranog Interneta bili antikapitalistički, socijalistički i anarhistički nazori potaknuti društvenim i kontrakulturnim pokretima šezdesetih i sedamdesetih godina koji su u kibernetičkom prostoru vidjeli način stvaranja „Svijeta koji ne bi bio hijerarhijski, već egalitaran i kojeg ne bi vodile komercijalne vrijednosti“ (McChesney, 2019). Krajem devedesetih dolazi do rasta interesa privatnog i korporativnog sektora u načine komercijalne eksploatacije Interneta koji je ušao u „(...) središte tržišnog sustava i postao srce i duša kapitalizma“ (McChesney, 2019). Ideali koji su pokretali razvoj ranog Interneta u smjeru transnacionalnog, otvorenog i javnog servisa izvan tokova globalnog tržišta su, nakon njegove transformacije u tržišnu platformu, postali mitologizirani.

Kompanije s udjelom (ili potpuno bazirane) u kibernetičkom prostoru poput Microsofta, Applea, Amazona, Alphabet (konglomerata koji obuhvaća i Google), a kasnije i Facebooka, ostvarile su monopol nad internetskim tržištem, kontrolirajući ključne aspekte mreže poput društvenog umrežavanja, trgovine i aktivnosti korisnika, koristeći prikupljene informacije i podatke kao sirovinu pri oplodnji kapitala. Korisnici proizvode sirovine u obliku bihevioralnih

podataka koje za tehnološke korporacije predstavljaju višak vrijednosti (Zuboff, 2019:70). Implementacija tzv. „pametne“ tehnologije u nove ili postojeće tehnološke sustave⁹⁰ je u početku predstavljala demonstraciju njene vrijednosti u unaprjeđenju korisnosti uređaja i iskustva korisnika jer su pružatelji usluga prikupljene bihevioralne podatke koristili kako bi „(...) poboljšali brzinu, preciznost, i relevantnost te izgradili pomoćne proizvode poput prevođenja“ (Zuboff, 2019:70), što Shoshana Zuboff naziva „ciklusom reinvesticije bihevioralne vrijednosti“ (Zuboff, 2019:71). Kombinacija rastuće moći tehnoloških korporacija i kapitalističke proizvodnje dovela je do sve veće potražnje za načinima oplodnje kapitala i posljedičnog ostvarenja rasta profita što je, u slučaju Googlea, dovelo do revolucije na polju oglašavanja – „(...) reklame više ne bi bile vezane uz ključne riječi pri pretraživanju, već bi određena reklama „ciljala“ na određenog pojedinca“ (Zuboff, 2019:75).

Zuboff navodi kako je početak drugog desetljeća 21. stoljeća obilježila pojava novog oblika kapitalizma – kapitalizma nadzora koji definira kao: „1. Novi ekonomski poredak koji polaže pravo na ljudsko iskustvo kao besplatnu sirovinu za pritajene komercijalne prakse ekstrakcije, predviđanja i prodaje; 2. Parazitska ekonomska logika u kojoj je proizvodnja dobara i usluga podređena novoj globalnoj arhitekturi bihevioralne modifikacije; 3. Odmetnička mutacija kapitalizma obilježenog koncentracijama bogatstva, znanja i moći bez presedana u ljudskoj povijesti; 4. Temeljni okvir ekonomije nadzora; 5. Značajna prijetnja ljudskoj prirodi u 21. stoljeću kao što je industrijski kapitalizam bio prirodnom svijetu u 19. i 20.; 6. Izvor nove instrumentarne moći koja uspostavlja dominaciju nad društvom te predstavlja potresne izazove za tržišnu demokraciju; 7. Pokret koji nastoji nametnuti novi kolektivni poredak temeljen na potpunoj izvjesnosti; 8. Izvlaštenje ključnih ljudskih prava koje je moguće pojmiti kao udar odozgo: svrgavanje suvereniteta naroda“ (Zuboff, 2019:8).

Upravo je u kontekstu kapitalizma nadzora pitanje o vlasničkim pravima posebno relevantno – svaki „pametni“ tehnološki proizvod konstruiran je prema principu računala s pripadajućim hardverom i softverom. Kada osoba kupi takav proizvod, ona posjeduje isključivo hardver, odnosno materijalni dio proizvoda, a sve više proizvođača softvera prelazi na pretplatnički model prema kojem korisnik plaća licencu, odnosno pravo korištenja softvera na određeno vrijeme (Schneider, 2015:48). Vlasništvo nad softverom ostaje u isključivom posjedu proizvođača

⁹⁰ Postojeći tehnološki sustavi poput kućanskih aparata, prijevoznih sredstava, poljoprivrednih i industrijskih strojeva, računala i sl.

(Conover, 2018), a licenčni ugovori za krajnjeg korisnika⁹¹ na koje je osoba primorana pristati ako želi koristiti kupljeni proizvod predstavljaju „paralelni pravni sustav“ (Koebler, 2017) koji omogućuje proizvođaču prisiljavanje korisnika na uvjete o kojima ne može pregovarati. Proizvođač pritom zadržava prava na softver te može odrediti uvjete korištenja koji dovode u pitanje pojam vlasništva nad proizvodom ili predstavljaju ozbiljan upad u privatni prostor. Zuboff navodi primjer ideje o stvaranju „pametnog doma“ u kojemu bi umrežavanje stanara i uređaja kreiralo nova znanja te stvorilo „(...) simbiozu čovjeka i doma (...)“ (Zuboff, 2019:12) pri čemu bi svi podaci o navikama korisnika ostajali unutar privatne mreže, poštujući nepovredivost doma prema „(...) drevnim konvencijama koje „dom“ shvaćaju kao utočište svih koji obitavaju unutar njegovih zidova“ (Zuboff, 2019:13). No, komercijalizacija koncepta „pametnog doma“ dovodi u pitanje upravo konvencije koje navodi Zuboff – uvjeti koje korisniku postavljaju proizvođači tehnologije uključuju pristanak na odricanje od privatnosti te davanje dozvole za prodaju bihevioralnih podataka trećim stranama (Zuboff, 2019:13).

Na izmaku drugog desetljeća 21. stoljeća, digitalne tehnologije dio su ljudske svakodnevice. Gotovo svaki segment djelovanja, bilo društvenog, kulturnog, političkog ili ekonomskog funkcionira unutar okvira informacijsko-komunikacijskih tehnologija, a nerijetko je i smješten u sam kibernetički prostor. Svaki novi prodor digitalnih tehnologija u različite sfere ljudskog iskustva stvara jedinstvena čvorišta znanja i informacija, koje nadzorni protokoli upisani u softver korištenih uređaja prenose na servere korporacija u čijem je vlasništvu softver. Korporacije koriste prikupljene podatke kako bi proizvele višak vrijednosti za ulaganje u daljnji razvoj tehnologije (osiguravajući eksponencijalno povećanje dobivenih informacija, a time i profita) ili prodaju informacija trećim stranama, odnosno tzv. „podatkovnim brokerima“ – korporacijama koje kupuju „(...) osobne podatke od kompanija s kojima poslujete, povezuju ih s drugim informacijama o vama te ih prodaju drugim kompanijama koje žele znati više o vama. (...) Što više podataka proizvodite, to ih više prikupljaju i preciznije vas profiliraju“ (Schneier, 2015:42) Količina podataka kojom pritom raspolažu i trguju podatkovni brokeri je ogromna i obuhvaća čitavi spektar informacija: lokaciju, identitet, navike, kontakte, adrese e-pošte, podatke o svim osobama s kojima je korisnik u doticaju, političke preferencije i afilijacije, podatke o zaposlenju, financijskom statusu, nekretninama te nebrojeno mnogo drugih informacija (Schneier, 2015:42).

⁹¹ Eng. *End-User Licence Agreement* ili EULA

4.7. Politike nadzora i kibernetički suverenitet

Osim privatnih kompanija, privatni podaci korisnika su na raspolaganju i državi, odnosno sudstvu i policiji pri kriminalnim istragama (Schneier, 2015:22-24), a u svrhe nadzora potencijalnih terorista, posebice od 11. rujna 2001. godine i donošenja akta USA PATRIOT, i američkim obavještajnim službama (Schneier, 2015:51). No, u lipnju 2013. godine Edward Snowden, zaposlenik američke vladine agencije NSA, objavljuje „(...) desetke tisuća dokumenata koji opisuju NSA-ine nadzorne aktivnosti“ (Schneier, 2015:20), a koje su uključivale presretanje telefonskih poziva te podataka korisnika diljem svijeta (Schneier, 2015:20-52). NSA u sklopu programa PRISM, zaobilazeći zakonske regulative, prikuplja podatke o korisnicima od Microsofta, Facebooka, Googlea, Yahooa i drugih velikih korporacija (Gellman i Poitras, 2013) te provodi masovni nadzor svih korisnika na Internetu.

Projekti nadzora nad Internetom američkih obavještajnih agencija nisu bili prvi na svijetu - prvi veliki program nadzora na nacionalnoj razini počela je provoditi Kina pod nazivom „Zlatni štit“ čija je primarna funkcija nadzor i kontrola nacionalne internetske mreže (Wang, 2008:265), dok je njen pod-program, pod nazivom „Veliki kineski vatrozid“, sustav propagande zadužen za filtraciju i cenzuru stranih internetskih stranica (Wang, 2008:266). Kineska politika kibernetičkog nadzora predstavlja primjenu nacionalnih i geopolitičkih granica na Internet – praksu koja, tijekom posljednjeg desetljeća, dobiva na snazi među „velikim igračima“ poput SAD-a, Kine, Rusije i Europske unije te je poznata pod nazivom kibernetički suverenitet (Schneier, 2015). Globalizacija i umrežavanje populacije putem interneta, koje nadilazi nacionalne granice, predstavljaju prijetnju za suverenitet nacionalnih država u postojećim formama zbog činjenice da je državama postalo sve teže nadzirati „(...) protok robe, ljudi, usluga i informacija unutar i preko granica“, a prijenos moći iz pojedinih državnih sektora na supranacionalne organizacije poput NATO-a i EU umanjuje moć same države te „(...) dovodi u pitanje ideju suvereniteta“ (Cavanagh, 2007:41).

Dodatan faktor koji utječe na slabljenje suverenih država jest konsolidacija mnoštva koju omogućuje Internet. Hardt i Negri pojam „mnoštvo“ kontrastiraju, u prvom redu s pojmom „narod“, a u drugom redu s pojmovima „masa“, „gomila“ i „rulja“ (Hardt i Negri, 2004:99-100). Za razliku od naroda, koji pretpostavlja postojanje mnogobrojnih dodirnih točaka koje tvore zajednički identitet pojedinaca i, prema tome, koheziju i cjelovitost skupine, mnoštvo

karakterizira izostanak dodirnih točaka te ono nije cjelovito, „(...) već ostaje pluralno i višestruko“ (Hardt i Negri, 2004:99). Također, „(...) mnoštvo se sastoji od seta singularnosti (...)“, odnosno razlika društvenog subjekta „(...) ne može biti svedena na istovrsnost, [ona je] razlika koja ostaje različita“ (Hardt i Negri, 2004:99). Hardt i Negri navode kako, iako mnogostruko, mnoštvo nije fragmentirano ili nekoherentno te se, prema tome razlikuje od mase koja je nekoherentna, a njene društvene subjekte karakterizira ravnodušnost te su „(...) pasivni u smislu da ne mogu djelovati sami od sebe, već ih se mora voditi“ (Hardt i Negri, 2004:100). Društveni subjekti koji čine mnoštvo su aktivni i djeluju „(...) na temelju onoga što je zajedničko singularnostima“ (Hardt i Negri, 2004:100), a njihovo povezivanje i djelovanje „(...) nije temeljeno na identitetu ili zajedništvu (ili, ponajmanje, ravnodušnosti), već na onome što im je zajedničko“ (Hardt i Negri, 2004:100). Drugim riječima, narod čini cjelinu okupljenu oko rigidnih pojmova identiteta (poput etniciteta, nacionalnosti ili religije) čiji se okviri pripadnosti konstituiraju prema izvanjskim razlikama te čine centraliziranu mrežu, dok mnoštvo karakteriziraju upravo različitosti pojedinaca čije povezivanje ovisi o pronalasku dodirnih točaka tvoreći distribuiranu mrežu. Mnoštvo, prema Hardtu i Negriju „(...) predstavlja jasni izazov čitavoj tradiciji suvereniteta“ (Hardt i Negri, 2004:100). Moć suverena ovisi o opstanku vertikalne, hijerarhijske i centralizirane političke forme koja, kako bi opstala, mora biti koherentna i jedinstvena (Hardt i Negri, 2004:100).

Decentralizirane mreže poput Interneta, koje omogućuju brzo i učinkovito umrežavanje mnoštva, stoga predstavljaju prijetnju centralističkim hijerarhijama suverenih nacionalnih država što je, osim kineskog „Zlatnog štita“, dovelo i do pojave drugih pokušaja „suverenizacije“ kibernetičkog prostora. Primjerice, 2011. godine, prijedlozi zakona u američkom Kongresu pod nazivom SOPA i PIPA (koji nisu izglasani) predstavljali su, u prvom redu, pokušaje borbe protiv piratstva i primjene postojećih regulativa o vlasničkim pravima (primarno glazbene i filmske industrije) na Internet, a koja „(...) teži afirmaciji rezidualnih kultura i kapitalističke logike koja je utemeljena još u doba industrijskog kapitalizma. To je gesta konzerviranja svijeta u onom obliku u kojem je postojao u trenutku uspona tih industrija“ (Peović Vuković, 2016:55). Izglasavanje navedenih zakona dalo bi američkoj federalnoj vladi, odnosno FBI-u, posebne ovlasti koje bi uključivale mogućnost gašenja domaćih i stranih internetskih stranica koje koriste piratizirani sadržaj iz proizvodnje američkih kompanija (Kang, 2011) što bi Sjedinjenim Državama omogućilo provođenje otvorenog nadzora nad nacionalnim i međunarodnim

internetskim prometom čime bi ostvarile dominaciju nad čitavim kibernetičkim prostorom. Iako je tendencija za zatvaranje kibernetičkog prostora u nacionalne okvire postojala i ranije (Schneier, 2015:78), pokret za kibernetički suverenitet znatno je ojačao nakon otkrića NSA-inog špijuniranja: „Države poput Rusije, Kine, i Saudijske Arabije vrše pritisak za sve veću autonomnu kontrolu nad dijelovima Interneta unutar vlastitih granica“ (Schneier, 2015:79). Mogućnost slabljenja utjecaja i nadzora suverenih država nad teritorijem i stanovništvom, a posebice rizik od vanjskog utjecaja na umreženi državni sustav dovodi do sve snažnijih tendencija zatvaranja geografskih i virtualnih granica čime se, u konačnici javlja rizik od fragmentacije i dezintegracije globalnog Interneta.

5. Zaključak

Sukob se u ljudskom društvu javlja kao neprestana formacija mnogostrukih procesa uzrokovanih djelovanjem suprotnih interesa. Zajednice (ili skupine) se formiraju prema zajedničkim interesima, a njihova legitimacija ovisi upravo o sukobu – prema Gumpłowiczovoj tezi (iznesenoj u dijelu 2.1), podčinjavanje jedne skupine afirmira i legitimira interese ili ideologiju druge (one koja vrši podčinjavanje). U tom kontekstu, sukob može biti destruktivan, odnosno aktualizirati se nasilnim podčinjavanjem i zatiranjem interesa i ideologije druge skupine, no može biti i konstruktivan te se aktualizirati putem uvažavajuće komunikacije ili sporazuma, iz kojih može proizaći kompromis ili prevladavanje interesa jedne od strana (kao u slučaju demokratskog glasovanja). Za sukob je stoga moguće reći da je konstitutivan faktor društva te naročito društvenih mijena. Njegov intenzitet i učinak ovise o mnogim faktorima poput broja sukobljenih strana te broju njihovih pripadnika, prirodi suprotstavljenih interesa (što je interes relevantniji za sredstva opstanka, intenzitet će eksponencijalno rasti), vremenskim te prostornim okvirima i, u konačnici, odabranom modalitetu njegovog razrješenja. O istim faktorima ovisi i kompleksnost njegovog razrješavanja – primjerice, jednostavnije forme poput fizičkog obračuna ili svakodnevne rasprave između dva subjekta biti će razriješeni u kraćem roku i s manjim ulozima od kompleksnijih formi poput ratova ili znanstvenih debata.

Jedan od glavnih aspekata sukoba o kojemu je bila riječ u ovom radu ticao se materijalne baze, odnosno društvenih, ekonomskih i političkih sukoba koje uvjetuje. Osim samih sredstava za proizvodnju, odnosno kapitala, jedan od elemenata materijalne baze čine mediji i medijska tehnologija koja je posebno relevantna u kontekstu rasprave o sukobu zbog promjene načina

izvođenja i razrješavanja sukoba. Mediji, bilo organski ili tehnološki, konstituiraju i oblikuju načine percipiranja stvarnosti – stvarnosti koja je, kako je Castells argumentirao, u ljudskoj percepciji oduvijek bila virtualna (Castells, 2010:404), dok formalna logika i matematika ukazuju na postojanje „objektivne“ stvarnosti, odnosno supstancije ili materije. U konačnici, materijalno i virtualno neraskidivo su povezani – kao što potencijalnost ne može postojati bez materijalnog temelja koji bi je sadržavao, tako ni materijalno ne bi postojalo bez potencijalnosti koja uvjetuje njegov nastanak. Jednostavan primjer je odnos atoma vodika i kisika te molekule vode – atomi vodika i kisika, koji su nastali zbog potencijala subatomske čestice za povezivanje u kompleksniju materijalnu strukturu, sadrže potencijal za formiranje molekule vode, koja potom sadrži potencijal za formaciju kompleksnijih struktura. Potencijal ovisi o vanjskim čimbenicima, kao što je prikazano na primjeru čovjeka i grane u dijelu 3.1. – grana sadrži potencijal da postane štap, što čovjek (vanjski čimbenik) percipira te, aktualiziranjem namjere, proizvodi štap.

Razvoj medijskih tehnologija i njihovo širenje utječu na samu percepciju stvarnosti, što posljedično dovodi i do fluktuacije društva te procesa sukoba. Pismo, a posebice tisak, omogućili su diseminaciju informacija na mnogo većem prostoru nego što je to bilo moguće u ranijim razdobljima, što je rezultiralo većom stopom centralizacije vlasti, ali i razvojem ekonomije. Naposljetku, kapitalistički način proizvodnje ne bi bio moguć bez preciznih metoda bilježenja i nadzora nad sirovinama, osnovnim kapitalom i radnicima, a posebice bez razvoja općeg intelekta koji upravlja proizvodnjom. U kontekstu država, tisak je omogućio veći stupanj konsolidacije vlasti kroz napredak obrazovanja, rast birokracije, pomnije praćenje broja stanovništva te organizaciju ekonomije. Također se promijenila i dinamika sukoba, što je britanski pisac i dramaturg Edward Bulwer-Lytton u drami „Richelieu; ili, zavjera“ izrekao poznatim aforizmom: „Pero je moćnije od mača“ (Bulwer-Lytton, 2002). Obrazovani građani postali su masovna publika koja je konzumirala i proizvodila tiskana djela, a novine, knjige i pamfleti bili su oruđa političkih sukoba u rukama moći i kontra-moći, a primjerice, u slučaju Francuske i britanskih kolonija u Sjevernoj Americi, postali su simboli autonomije, demokracije i emancipacije.

Pojava elektroničkih medija najavila je 20. stoljeće i tehnološke inovacije kasnog kapitalizma. Radio i televizija bili su istinski masovni mediji. Njihova centralizirana struktura i ograničen pristup za javnost doveli su do strožih regulacija i veće mogućnosti za državnu

cenzuru, a ovisnost o privatnom kapitalu (u obliku oglašavanja) uvjetovala je pristranost pri izvještavanju. U posljednjoj četvrtini 20. stoljeća, razvojem Interneta dolazi do redefiniranja elektroničkih medija i proizvodnje sadržaja te se postepeno, ali intenzivno mijenja društvo, a time i sukob. Castells novu formu proizvodnje i konzumiranja znanja, informacija i sadržaja, karakterističnu za Internet, naziva „masovne samo-komunikacije“ (Castells, 2009). Korisnici Interneta imaju mogućnost proizvoditi sadržaj (objavljujući tekstove, videa, glazbu i sl) prema vlastitom nahođenju, a sadržaj koji proizvedu i objave na Internetu dostupan je svakom drugom korisniku. Istodobno mogu birati sadržaj koji će konzumirati, a koji su proizveli (ili prenijeli) drugi korisnici. Navedena karakteristika Interneta omogućila je masovno umrežavanje pojedinaca neovisno o prostoru i vremenu što je, u konačnici, dovelo do razvoja digitalnih društvenih mreža i formiranja zajednica u kibernetičkom prostoru. Globalna umreženost i dostupnost informacija prethodila je instrumentalizaciji Interneta u političke svrhe – val globalnih pokreta koji je uslijedio nakon krize 2008. godine demonstracija je mobilizacijske moći digitalnih mreža, ali je ujedno i demonstrirao probleme vezane uz površne i privremene veze među akterima političkih pokreta. Pokreti nisu postigli efektivne promjene na makro razini – politički i ekonomski sustav nastavili su djelovati na isti način kao i dotada – no s druge su strane kontekstualizirali suvremenu klasnu borbu i postavili operativne temelje za potencijalne pokrete u budućnosti.

Globalizacijske tendencije koje su ojačale nakon 2. svjetskog rata dovele su, u političkom kontekstu, do formiranja nadsacionalnih saveza i organizacija poput UN-a i EU, u ekonomskom kontekstu do stvaranja i jačanja multinacionalnih korporacija te globalnog tržišta, a razvojem Interneta do većeg stupnja umreženosti pojedinaca (civilnog sektora) što je rezultiralo postepenim „slabljenjem“ nacionalnih granica. Politika i ekonomija postale su globalne te je kolonijalistička politika zamijenjena endokolonijalističkom, a umrežena tehnologija njeno je glavno oruđe. Sve veći nedostatak „vanjskih“ teritorija navodi kapitalistički stroj da se okrene prema unutra te tako privatna sfera – tijelo, um, dom, navike i privatni odnosi pojedinaca postaju teritoriji za osvajanje i eksploataciju. U razdoblju kolonijalizma, kolonizatori, koji su vladali naprednijom tehnologijom i resursima od autohtonih naroda, nakon osvajanja restrukturirali bi postojeći sustav, prilagodili ga vlastitim potrebama te ga uključili u ekonomiju matične države i na taj način stanovnike učinili ovisnima o donesenoj tehnologiji i resursima što bi otežalo ili spriječilo njihovu emancipaciju. U globaliziranom svijetu, suvremeni kolonizatori su korporacije – tehnologija koju proizvode postaje dijelom općeg intelekta zbog sve veće ovisnosti sustava o njoj. Na taj način i

egzistencija radnika dolazi u zavisen položaj jer poznavanje tehnologije postaje uvjet proizvodnje, stoga radnici (pojedinci) dobrovoljno pristaju na eksploataciju vlastite privatne sfere, a emancipacijski potencijal Interneta i digitalnih mreža počinje jenjati.

Moć nepregledne tehnološke mreže poput Interneta – u kontekstu povezivanja pojedinaca i upliva na javno mnijenje postaje učinkovito političko oruđe, a u kontekstu umrežavanja infrastrukturnih elemenata poput banaka, komunalnih službi, opskrbe vodom, električnom energijom i drugim energentima te samih državnih agencija i sektora, zauzima mjesto primarnog komunikacijskog voda o čijem pravilnom funkcioniranju ovisi čitavo gospodarstvo i društvo. S obzirom na splet faktora poput ranjivosti mreže na vanjske utjecaje (poput kibernetičkih napada) te njena emancipacijska svojstva, a posebice na činjenicu da je glavninom Interneta od njegovih začetaka dominirala zapadna politika (primarno SAD-a) i korporacije, odnosno neoliberalni ekonomski modeli, razvidan je otpor koji prema Internetu (u dosadašnjoj formi) iskazuju države koje se s navedenim politikama ne slažu ili su u izravnom sukobu s njima. Prema Poolu, represija se javlja nakon pojave novih tehnologija koje omogućuju promjenu i suprotstavljanje etabliranoj hegemoniji (Pool, 1984:14), a ograničavanje slobode medija simptomatično je za represivne sustave. Politike koje ograničavaju doseg Interneta i obujam javno dostupnih podataka mogle bi nepovratno promijeniti i destabilizirati globalnu mrežu čime bi došlo do ponovnog zatvaranja kako geografskih, tako i virtualnih granica.

6. Izvori

Althusser, L. i Balibar, E., 1975., *Kako čitati Kapital*, Zagreb: Izvori i tokovi.

Aycock, J., 2006., *Computer viruses and malware*, New York: Springer.

Barker, C., 2004., *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*, London: SAGE Publications.

Barr, B., 2008., The United States Does Not Need the Patriot Act to Fight Terror, u: L. S. Friedman, ur. *The Patriot Act*, Detroit: Greenhaven Press, str. 32-37.

Baudrillard, J., 1995., *The Gulf War did not take place*, Bloomington: Indiana University Press.

Beck, U., 2001., Što je globalizacija?, u: Milardović, A. ur. *Globalizacija*. Osijek: Panliber, str. 63-68.

Benjamin, W., 1999., Theses on the Philosophy of History, u: Arendt, H. ur. *Walter Benjamin: Illuminations*, New York: Schocken Books, str. 253-264.

Brenner, S. W., 2009., *Cyberthreats: the emerging fault lines of the nation state*, New York: Oxford University Press.

Brevini, B. i Murdock, G., 2013., Following the Money: WikiLeaks and the Political Economy of Disclosure, u: Brevini, B., Hintz A. i McCurdy, P. ur. *Beyond WikiLeaks: Implications for the Future of Communications, Journalism and Society*, New York: Palgrave Macmillan, str. 35-55.

Bunnin, N. i Yu, J., 2004., *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, Oxford: Blackwell Publishing

Çakmak, C., 2017., Introduction, u: Çakmak, C. ur. *The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism*, New York: Palgrave Macmillan, str. 1-15.

Carr, N., 2011., *Plitko: Što Internet čini našem mozgu*, Zagreb: Zaklada Jesenski i Turk.

Castells, M., 2001., *The Internet Galaxy*, New York: Oxford University Press.

Castells, M., 2009., *Communication Power*, New York: Oxford University Press.

Castells, M., 2010., *The Rise of the Network Society*, Singapur: Wiley-Blackwell.

Castells, M., 2015., *Networks of outrage and hope: social movements in the Internet age*, Malden: Polity Press.

Cavanagh, A., 2007., *Sociology in the Age of the Internet*, Berkshire: Open University Press.

Clausewitz, C. v., 2007., *On War*, New York: Oxford University Press.

Coleman, G., 2014., *Hacker, Hoaxer, Whistleblower, Spy: The many faces of Anonymous*, London: Verso.

Conboy, M., 2004., *Journalism - A Critical History*, London: SAGE Publications.

- Danaher, G., Schirato, T. i Webb, J., 2000., *Understanding Foucault*, Sydney: Allen i Unwin.
- Deleuze, G., 1994., *Difference and Repetition*, London: Continuum.
- Friedman, L. S., 2008., *Foreword*, u: Friedman, L. S. ur. *The Patriot Act*, Detroit: Greenhaven Press, str. 5-10.
- Gibson, W., 2003., *Neuromancer*, New York: Ace Books.
- Gildea, R., 2015., *Fighters in the Shadows: A New History of the French Resistance*, London: Faber i Faber.
- Godffrey, W. D., 1986., Foreword, u Innis, H., *Empire i Communications*, Toronto: Press Porcepic Limited, str. vii-xiv.
- Grant, M., 2005., *Greek and Roman Historians: Information and Misinformation*, New York: Routledge.
- Green, J. A., 2015., Introduction, u: Green, J. A. ur. *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis* New York: Routledge, str. 1-6.
- Gumplowicz, L., 1899., *The Outlines of Sociology*, Philadelphia: American Academy of Political and Social Science.
- Hardt, M. i Negri, A., 2004., *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, New York: The Penguin Press.
- Hawthorne, S. i Klein, R., 2003., Introduction. u: Hawthorne, S. i Klein, R. ur. *Cyberfeminism* Melbourne: Spinifex, str. 11-26.
- Heidegger, M., 1977., *The Question Concerning Technology*, New York: Garland Publishing, Inc.
- Heinrich, M., 2015., *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb:CRS.
- Hilliard, R. L. i Keith, M. C., 2005., *The Broadcast Century and Beyond*, Boston: Elsevier.

Hodges, D. i Creese, S., 2015., Understanding cyber-attacks, u: Green, J. A. ur. *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis* New York: Routledge, str. 33-60.

Honderich, T., ur. 1995., Other, u: *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.

Horvat, S., 2008., *Diskurs terorizma*, Zagreb: AGM.

Huntingford, F. i Turner, A., 1987., *Animal Conflict*, New York: Chapman and Hall.

Innis, H., 1986., *Empire i communications*, Victoria/Toronto: Press Porcepic.

Jenks, J., 2006., *British Propaganda and News Media in the Cold War*, Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.

Jeong, H.-W., 2008., *Understanding Conflict and Conflict Analysis*, London: SAGE.

Karatzogianni, A., 2015., *Firebrand waves of digital activism 1994–2014: the rise and spread of hacktivism and cyberconflict*, New York: Palgrave Macmillan.

Kohn, M., 2004., *Brave New Neighborhoods*, New York: Routledge.

Kuhn, T. S., 2002., *Struktura znanstvenih revolucija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Levy, P., 1998., *Becoming Virtual: Reality in the Digital Age*, New York: Plenum Trade.

Loomba, A., 1998., *Colonialism/Postcolonialism*, London: Routledge.

Mansoor, P. R., 2012., Introduction: Hybrid Warfare in History, u: Murray, W. i Mansoor, P. R. ur. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, New York: Cambridge University Press, str. 1-17.

McCaughey, M. i Ayers, M. D., 2003., Introduction, u: McCaughey, M. i Ayers, M. D. ur. *Cyberactivism : online activism in theory and practice* New York: Routledge, str. 1-24.

McChesney, R. W., 1999., Introduction, u: Chomsky, N: *Profit Over People*. New York: Seven Stories Press, str. 7-16.

McLuhan, M., 2008., *Razumijevanje medija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Milardović, A. i Njavro, Đ., 2001., Globalizacija, u: Milardović, A., ur. *Globalizacija*. Osijek: Panliber, str. 7-32.

Mohamedou, M.-M. O., 2006., *Understanding Al Qaeda: The Transformation of War*, London: Pluto Press.

Moniz Bandeira, L. A., 2017., *The Second Cold War: Geopolitics and the Strategic Dimensions of the USA*, Cham: Springer.

Moore, F. W., 1899., Introduction, u: Gumplowicz, L., *The Outlines of Sociology*, Philadelphia: American Academy of Political and Social Science.

Peović Vuković, K., 2014., *Virtualni prostor i problem virtualnosti. Simboličko, Imaginarno i Realno kao virtualno*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Peović Vuković, K., 2016., *Marx u digitalnom dobu*, Zagreb: Durieux.

Piketty, T., 2014., *Capital in the twenty-first Century*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Poe, M. T., 2011., *A History of communications: Media and Society from the Evolution of Speech to the Internet*, New York: Cambridge University Press.

Pollock, S. i Sutton, J., 2003., *Women Click: Feminism and the Internet*, u: Hawthorne, S. i Klein, R., ur. *Cyberfeminism*, Melbourne: Spinifex, str. 40-53.

Pool, I. d. S., 1984., *Technologies of Freedom*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Ramsay, D., 1789., *The History of the American Revolution*, Indianapolis: Liberty Fund.

Rid, T., 2013., *Cyber War Will Not Take Place*, New York: Oxford University Press.

Ritzer, G. i Stillman, T., 2003., *Assessing McDonaldization, Americanization and Globalization*, u: Beck, U., Sznaider, N. i Winter, R. ur. *Global America? The Cultural Consequences of Globalization*, Liverpool: Liverpool University Press, str. 30-48.

Rosenbach, M. i Stark, H., 2011., *WikiLeaks: Državni neprijatelj*, Zagreb: Školska knjiga.

Said, E. W., 1990., Yeats and Decolonization, u: Deane, S. ur. *Nationalism, Colonialism and Literature*, Minneapolis: University of Minnesota Press, str. 69-98.

Said, E. W., 2003., *Orientalism*, London: Penguin Books.

Saleh, N., 2017., When Pundits Fail: “We Are All Khalid Said” and the Challenge of Democratizing Egypt, u: Çakmak, C. ur. *The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism*, New York: Palgrave Macmillan, str. 33-56.

Schneier, B., 2015., *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*, New York: W. W. Norton i Company.

Schwartz, B. A., 2013., *Orson Welles's War of the Worlds and the Art of Fake News*, New York: Hill and Wang.

Sotirakopoulos, N., 2016., *The Rise of Lifestyle Activism: From New Left to Occupy*, London: Palgrave Macmillan

Steed, D., 2015., The strategic implications of cyber warfare, u: Green, J. A. ur. *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis*, New York: Routledge, str. 73-95.

Stiennon, R., 2015., A short history of cyber warfare, u: Green, J. A. ur. *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis*, New York: Routledge, str. 7-32.

Street, J., 2003., *Masovni mediji, politika i demokracija*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Sweets, J., 1994., *Choices in Vichy France: The French under Nazi Occupation*, New York: Oxford University Press.

Thomas, P., 1991., Critical reception: Marx then and now, u: Carver, T., ur. *The Cambridge companion to Marx*, New York: Cambridge University Press, str. 23-54.

Virilio, P., 2005., *The Information Bomb*, London: Verso.

Volkart, Y., 2004., The Cyberfeminist Fantasy of the Pleasure of the Cyborg, u: Reiche, C. i Kuni, V., ur. *Cyberfeminism. Next protocols*, New York: Autonomedia, str. 97-117.

Wallace, R. A. i Wolf, A., 1995., *Contemporary sociological theory: Continuing the classical tradition*, New Jersey: Prentice Hall.

Wang, S., 2008., China (including Hong Kong). u: Deibert, R., Palfrey, J., Rohozinski R. i Zittrain, J., ur. *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press, str. 263-271.

Watson, A. J., 2008., Introduction to the second edition, u Innis, H., *The bias of communication*, Toronto: University of Toronto Press Incorporated, str. ix-xiii.

Whittaker, J., 2004., *The Cyberspace Handbook*, New York: Routledge.

Zuboff, S., 2019., *The Age of Surveillance Capitalism*, New York: Public Affairs.

7. Mrežni izvori

Bulwer-Lytton, E., 2002., *Richelieu; Or, the conspiracy*, Blackmask Online [Mrežno] Dostupno na: <http://www.public-library.uk/ebooks/82/16.pdf> [Pokušaj pristupa 29. Kolovoz 2019.]

Chuck, E., 2017., *#MeToo: Hashtag Becomes Anti-Sexual Harassment and Assault Rallying Cry*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.nbcnews.com/storyline/sexual-misconduct/metoo-hashtag-becomes-anti-sexual-harassment-assault-rallying-cry-n810986>

[Pokušaj pristupa 16. Srpanj 2019.].

Conover, A., 2018., *Why You Don't Own Your Tech*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.adamconover.net/why-you-dont-own-your-tech/>

[Pokušaj pristupa 11. Kolovoz 2019.].

Cooney, S., 2019., *Here Are All the Public Figures Who've Been Accused of Sexual Misconduct After Harvey Weinstein*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://time.com/5015204/harvey-weinstein-scandal/>

[Pokušaj pristupa 20. Kolovoz 2019.].

countryeconomy.com, 2011., *Greece National Debt*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://countryeconomy.com/national-debt/greece?year=2011>

[Pokušaj pristupa 27. Lipanj 2019.].

Durgan, A. i Sans, J., 2011., “*No one represents us*”: *the 15 May movement in the Spanish state*.

[Mrežno]

Dostupno na: <http://isj.org.uk/no-one-represents-us-the-15-may-movement-in-the-spanish-state/>

[Pokušaj pristupa 12. Srpanj 2019.].

Duvall, S. e. a., 2019., *French Political Pamphlets*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://lib.byu.edu/collections/french-political-pamphlets/about/>

[Pokušaj pristupa 20 Veljača 2019.].

Engels, F., 2000. *Engels to Franz Mehring*. [Mrežno]

Dostupno na: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1893/letters/93_07_14.htm

[Pokušaj pristupa Kolovoz 2018.].

European Pirate Party, n.d. *Pirate Manifesto*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://wiki.ppeu.net//doku.php?id=statutes:manifesto>

[Pokušaj pristupa 9. Kolovoz 2019.].

Gellman, B. i Poitras, L., 2013., *U.S., British intelligence mining data from nine U.S. Internet companies in broad secret program*. [Mrežno]

Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/investigations/us-intelligence-mining-data-from-nine-us-internet-companies-in-broad-secret-program/2013/06/06/3a0c0da8-cebf-11e2-8845-d970ccb04497_story.html?noredirect=on

[Pokušaj pristupa 13. Kolovoz 2019.].

globalresearch.ca, 2018., *Middle Eastern Wars Have Always Been About Oil*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.globalresearch.ca/middle-eastern-wars-have-always-been-about-oil/5510640>

[Pokušaj pristupa 20. Kolovoz 2018.].

Greenemeier, L., 2007., *Estonian 'Cyber Riot' Was Planned, But Mastermind Still A Mystery*.

[Mrežno]

Dostupno na: <https://www.informationweek.com/estonian-cyber-riot-was-planned-but-mastermind-still-a-mystery/d/d-id/1057743>

[Pokušaj pristupa 27. Lipanj 2019.].

Guerra, C., 2017., *Where did 'Me Too' come from? Activist Tarana Burke, long before hashtags.*

[Mrežno]

Dostupno na: <https://www.bostonglobe.com/lifestyle/2017/10/17/alyssa-milano-credits-activist-tarana-burke-with-founding-metoo-movement-years-ago/o2Jv29v6ljObkKPTPB9KGP/story.html>

[Pokušaj pristupa 15. Srpanj 2019.].

Haraway, D., 2017., *A Cyborg Manifesto.* [Mrežno]

Dostupno na:

https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fictionnownarrativemediaandtheoryinthe21stcentury/manifestly_haraway_----

[a cyborg manifesto science technology and socialist-feminism in thepdf](#)

[Pokušaj pristupa 9. Srpanj 2019.].

Homeland Security, 2010., *Homeland Security.* [Mrežno]

Dostupno na: https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/ns_tic.pdf

[Pokušaj pristupa 20. Lipanj 2019.].

Hrvatski jezični portal, n.d. *Aktualan.* [Mrežno]

Dostupno na: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

[Pokušaj pristupa 29. Svibanj 2018.].

Hrvatski jezični portal, n.d. *Konflikt.* [Mrežno]

Dostupno na: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

[Pokušaj pristupa 29. Svibanj 2018.].

Hrvatski jezični portal, n.d. *Okupacija.* [Mrežno]

Dostupno na: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

[Pokušaj pristupa 11. Srpanj 2019.].

Hrvatski jezični portal, n.d. *Sukob*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

[Pokušaj pristupa 29. Svibanj 2018.].

Hrvatski jezični portal, n.d. *Virtualan*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

[Pokušaj pristupa 16. Kolovoz 2019.].

Kang, C., 2011., *House introduces Internet piracy bill*. [Mrežno]

Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/blogs/post-tech/post/house-introduces-internet-piracy-bill/2011/10/26/gIQA0f5xJM_blog.html

[Pokušaj pristupa 14. Kolovoz 2019.].

Koebler, J., 2017., *Corporations Use End User License Agreements to Create a Parallel Legal System*. [Mrežno]

Dostupno na: https://www.vice.com/en_us/article/wn949b/how-corporations-use-end-user-license-agreements-to-create-a-parallel-legal-system

[Pokušaj pristupa 11. Kolovoz 2019.].

Laboratorij za sustave i signale, 2008., *Edicija dokumenata iz područja informacijske sigurnosti*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.cis.hr/www.edicija/LinkedDocuments/CCERT-PUBDOC-2008-09-240.pdf>

[Pokušaj pristupa 28. Lipanj 2019.].

Marx, K., 1999., *A Contribution to the Critique of Political Economy*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/pol-econ/index.htm>

[Pokušaj pristupa 25. Kolovoz 2018.].

Marx, K., 2010., *Prilog Jevrejskom pitanju*, [Mrežno] Dostupno na:

<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1844/prilog-jevrejskom-pitanju/ch01.htm>

[Pokušaj pristupa 13. Lipanj 2019.]

Marx, K., 2015., *Grundrisse*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>

[Pokušaj pristupa 24. Kolovoz 2018.].

Marx, K., 2015., *Capital: A Critique of Political Economy*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/index.htm>

[Pokušaj pristupa 25. Kolovoz 2018.].

Marx, K. i Engels, F., 2008., *Manifest Komunističke partije*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.radnickafronta.hr/files/komunisti%C4%8Dki%20manifest.pdf>

[Pokušaj pristupa 25. Svibanj 2019.].

McChesney, R., 2019., *The History of the Internet and its Corporate Owners*, Aion Network

[Mrežno] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bLCasOG3S2o> [Pokušaj pristupa 25.

Kolovoz 2019.]

Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, n.d. *Confligo*. [Mrežno]

Dostupno na:

http://web.mef.unizg.hr/web/index.php?option=com_wrapperiview=wrapperItemid=531

[Pokušaj pristupa 29. Svibanj 2018.].

Milano, A., 2017., *Twitter*. [Mrežno]

Dostupno na: https://twitter.com/alyssa_milano/status/919659438700670976

[Pokušaj pristupa 15. Srpanj 2019.].

Molyneux, J., 2011., *2011: A Revolutionary Year*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://johnmolyneux.blogspot.com/2011/>

[Pokušaj pristupa 12. Srpanj 2019.].

Oxford Dictionary, n.d. *Colonialism*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/colonialism>

[Pokušaj pristupa 19. Kolovoz 2018.].

Pooley, J. i Socolow, M. J., 2013., *The Myth of the War of the Worlds Panic*. [Mrežno]

Dostupno na:

http://www.slate.com/articles/arts/history/2013/10/orson_welles_war_of_the_worlds_panic_myth_the_infamous_radio_broadcast_did.single.html?via=gdpr-consent

[Pokušaj pristupa 22. Veljača 2019.].

Read, M., 2011., *Anonymous Attacks Tunisian Government over Wikileaks Censorship*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://gawker.com/5723104/anonymous-attacks-tunisian-government-over-wikileaks-censorship>

[Pokušaj pristupa 29. Lipanj 2019.].

Reporters without borders, 2010., *World Press Freedom Index 2010*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://rsf.org/en/world-press-freedom-index-2010>

[Pokušaj pristupa 28. Lipanj 2019.].

Rodgers, L., Gritten, D., Offer, J. i Asare, P., 2016., *BBC*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868>

[Pokušaj pristupa 29. Svibanj 2018.].

Rogers, S., 2011., *Occupy protests around the world: full list visualised*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.theguardian.com/news/datablog/2011/oct/17/occupy-protests-world-list-map?newsfeed=true#data>

[Pokušaj pristupa 29. Lipanj 2019.].

Rufferty, I., 2017., *How Communication Has Evolved With The New Technologies*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://medium.com/bsg-sms/how-communication-has-evolved-with-the-new-technologies-52ee1ca114f>

[Pokušaj pristupa 25. Veljače 2019.].

Ryan, Y., 2011., *Tunisia's bitter cyberwar*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/01/20111614145839362.html>

[Pokušaj pristupa 29. Lipanj 2019.].

Samuel, H., 2010., *The Telegraph*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.telegraph.co.uk/history/world-war-two/7841721/First-pictures-of-French-Resistance-killed-by-Nazi-firing-squad.html>

[Pokušaj pristupa 12. Srpanj 2018.].

Schreuer, M., 2017., *A #MeToo Moment for the European Parliament*. [Mrežno]

Dostupno na:

https://web.archive.org/web/20171206195621/https://www.nytimes.com/2017/10/25/world/europe/european-parliament-weinstein-harassment.html?_r=0

[Pokušaj pristupa 16. Srpanj 2019.].

Schultz, T., 2017., *A Decade After "Web War 1," Former Estonian President Blasts EU Cyber Inertia*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/a-decade-after-web-war-1-former-estonian-president-blasts-eu-cyber-inertia>

[Pokušaj pristupa 24. Lipanj 2019.].

Scrapbookpages, n.d. *Scrapbook Pages*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.scrapbookpages.com/Natzweiler/History/FrenchResistance.html>

[Pokušaj pristupa 28. Srpanj 2018.].

Sieyès, E.-J., 2016., *What is the Third Estate? (1789)*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://pages.uoregon.edu/dluebke/301ModernEurope/Sieyes3dEstate.pdf>

[Pokušaj pristupa 1. Srpanj 2019.].

Söderberg, J., 2002., *Copyleft vs. Copyright: A Marxist Critique*. [Mrežno] Dostupno na:

<https://firstmonday.org/article/view/938/860> [Pokušaj pristupa: 12. Srpanj 2019.]

Theocharis, Y., 2015., *Every Crisis is a Digital Opportunity: The Aganaktismenoi Movement's Use of Social Media and the Emergence of Networked Solidarity in Greece*. [Mrežno]

Dostupno na:

https://www.researchgate.net/publication/272793864_Every_Crisis_is_a_Digital_Opportunity_The_Aganaktismenoi_Movement's_Use_of_Social_Media_and_the_Emergence_of_Networked_Solidarity_in_Greece

[Pokušaj pristupa 20. Kolovoz 2019.].

Tremlett, G., 2011., *Spanish police clash with protesters over clean-up*. [Mrežno]

Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2011/may/27/spanish-protesters-clash-with->

police

[Pokušaj pristupa 11. Srpanj 2019.].

8. Prilozi

Grafikon 1. Vizualni prikaz dijalektike materijalnog i virtualnog, aktualizacije, proizvođenja i realizacije.

Tablica 1. Elementi i primjeri četiri kategorije sukoba

Tablica 2. (Watson, 2008:xix).